De interpolationibus

ex

Sancti Iustini

philosophi et martyris

Apologia secunda

expungendis.

Programma

Gymnasii Augustani ad St. Stephani

MDCCCLXXXXI

scripsit

Dr. P. Beda Grundl.

Augustae Vindelicorum.

Typis Ph. J. Pfeifferi.

MDCCCLXXXXI.

AUGS
3 (1891

Subsidio fuerunt hi libri:

Alzog, Handbuch der Patrologie. 3. Aufl. Freiburg i. B. 1879.
Imp. M. Antonini comment. l. XII. ed. Stich. Lipsiae, 1882.
S. Athanasii opera. Ed. Migne (series Graeca t. 25 s.)
Christ, Geschichte der griech. Litteratur. Nördlingen, 1889.
Chronicon Paschale rec. Dindorfius. Bonnae, 1832.
Clemen, Die religionsphilosophische Bedeutung des stoisch-christl. Eudämonismus in Justins Apologie. Leipzig, 1890.
Clementis Alex. opera. (Migne, t. 8. 9.)
S. Cypriani opp. ed. Hartel 1868.
S. Cyrilli Alex. opp. (Migne t. 76 s.)
Dembowski, Die Quellen der christl. Apologeten I. Tatian. Leipzig, 1878.
Doctrina duodecim apostolorum ed. Funk. Tubingae, 1887.
Donaldson, a critical history of christian literature and doctrine. London, 1864 ss.
Dunker, Zur Geschichte der christl. Logoslehre, in „Krische, Göttinger Studien" II. Abt. 1847.
von Engelhardt, Das Christentum Justins des Mart. Erlangen, 1878.
Eusebii Pamphili opp. ed. Dindorf. Lipsiae, 1867 ss.
„ „ hist. eccl. ed. Laemmer. Scaphusiae, 1867.
„ „ eclogae prophet. ed. Gaisford. Oxoniae, 1842.
S. Epiphanii opp. ed. Dindorf. Lipsiae, 1859 ss.
Funk, Justin der Martyrer, „Freiburger Kirchenlexikon". Aufl. II. et quae ibi laudantur commentationes minores.
Harnack, Die Überlieferung der griech. Apologeten in der alten Kirche und im Mittelalter. Leipzig, 1882.
Heinze, Die Lehre vom Logos in der griech. Philosophie. Oldenburg, 1872.
S. Hieronymi de viris inlustr. ed. Herding. Lipsiae, 1879.
S. Irenaei opp. ed. Stieren. Lipsiae, 1853.
„ adv. haeret. ed. Harvey. Cantabrigiae, 1857.
S. Iustini opp. cura et studio unius ex mon. Congr. S. Mauri (Prudentii Marani). Parisiis, 1742.
„ opp. ed. de Otto. Jenae, 1876 ss.
„ Apologiae ed. Braun-Gutberlet. Limburg, 1890. (Lipsiae, 1883.)
„ the apologies of Justin Martyr. New-York, 1877.
Minucii Fel. Octavius ed. Halm. Vindobonae, 1867.

Origenis opp. (Migne t. 11—17.)
Patrum apost. opp. ed. Funk. Tubingae, 1878, 1881.
Rheinisches Museum. 1880.
Semisch, Justin der Martyrer. Breslau, 1840, 1842.
Thilo, Bibliotheca Patrum Graecorum dogmatica. Lipsiae, 1853.
Thomassinus, de incarnatione Verbi Dei. Venetiis, 1730.
Usener, Religionsgeschichtliche Untersuchungen. Bonn, 1889.
„ Emendationen zu Justin in Fleckeisens Jahrb. 139, p. 388.
Thümer, Über den Platonismus Justins des Martyrers. Glauchau, 1880.
Wendland, Quaestiones Musonianae. Berolini, 1886.
Zeller, Die Philosophie der Griechen. Leipzig, 1869 ff.
Annales theologiae evangelicae (Jahrbb. für prot. Theologie) 1890.

Caput I.

De subsidiis criticis.

1. Recensenti divi Iustini opera subsidia suppetunt et exigua et parum integra. Nam codex quidem unus superest. Parisinus 450 isque satis recentis aetatis, ut qui a. d. III. id. Sept. anni 1364 p. Chr. n. a Georgio quodam confectus sit [1]), cum alter, codex olim Claromontanus 82 nunc Fenwickianus, anno 1541 a. d. IV. non. Apr. item a Georgio quodam absolutus, ita cum Par. 450 conveniat, ut aut eodem ex codice uterque descriptus aut alter ex altero Ottoni viro doctissimo videatur [2]). Sed pridem a viris doctis demonstratum est codicem Parisinum esse Claromontani cds exemplar [3]). Hunc igitur solum, spretis alterius coniecturis et mendis de Otto adhibere debebat. Monuisse hic satis sit, quoniam de universa Iustini operum traditione hic locus est, codicem Ottobonianum gr. 274 saec. XV. Apologiae primae capita 65—67 continentem exhibere lectiones a Parisino diversas sed paene inutiles [4]).

2. Sed huic ipsi codici Parisino fidem nuper detrectavit Harnackius. Is enim, cum ea quae huic codici cum codicibus Arethae archiepiscopi Caesariensis Cappadocis cura saec. X. ineunte confectis communia sunt, inter se contulit, ita iudicat, ut eum ab Arethae recensione satis abesse neque inde fluxisse neque diligenter scriptum, imo corruptelis infectum parumque

---

[1]) Harnack, Die Überlieferung der griech. Apologeten des 2. Jahrhunderts in der alten Kirche und im Mittelalter pag. 75. Is addit codicem eo tempore esse scriptum, quo in imperio Orientis defendendi potissimum a Iudaeis religionem Christianam studia maxime florerent.

[2]) de Otto, Corpus Apologetarum: Iustini philos. et mart. opera, tom. I. pars I. Jenae 1876. Proleg. II. de codd. p. XXVI.

[3]) Volkmar, Theol. Jahrb. 1855 p. 242, 430, 456, 571. Theol. Litteraturzeitung 1876, 13 apud Harn. l. c. p. 88.

[4]) Harnack, l. c.

utilem esse dicat [5]). Quodsi ex simili ratione coniecturam fieri liceat, si exemplar fingamus Arethae aetate scriptum ipsas apologias, quales quidem sint in cod. Par. 450, ducentis trecentisve locis mendosas esse; accedere praeterea lacunas [6]).

3. Harnackii iudicio ipse quidem nihil addiderim, nisi quod codicem Parisinum interpolationibus esse corruptum suspicor. Continet enim praeter D. Iustini opera genuina cum alia Pseudoiustini tum expositionem fidei de Trinitate (*ἔκθεσις τῆς πίστεως ἤτοι περὶ τριάδος*) [7]) eamque ut Draeseke monstravit [8]) satis amplis refertam interpolationibus, quas cum aliis codicibus post saec. XII. scriptis habet communes. Quae cum ita sint, quid mirum quod Harnackius paene desperat de recensendis eis libris, qui solo codice Par. 450 tradita sunt. Atque hi quidem omnium apologetarum operibus praestant auctoritate, ut Iustini dialogus et utraque Apologia [9]).

4. Hoc damnum aliqua ex parte inde compensatur, quod a nonnullis scriptoribus ipsa Iustini verba servata sunt, ut ab Ioanne Damasceno parallelis sacris — quamquam is ad Apologiam secundam nihil adfert nisi unum locum cp. 11 [10]), et historiae ecclesiasticae parente, Eusebio Pamphili. Is ex utraque apologia quicquid fere ad historiam pertinet, diligenter excerptum in Historiam ecclesiasticam transfert [11]). Eius autem textus versuum centum et decem quanti sunt in editione Ottoniana plus centum locis discrepat a codice Parisino. Quamquam quin-

---

[5]) Harnack, l. c. p. 78.

[6]) Idem, l. c. p. 79 nota 190. „Darf man nach Analogien schliessen, so sind allein in den Apologien gegenüber einem supponierten Texte saec. X. init. 2—300 Fehler enthalten. Die Texte in C. (cod. Par. 450) sind noch dazu lückenhaft; s. Apol. II, 2 u. die grosse Lücke im Dial. 74.“

[7]) Otto, Corp. Apol. Tom. I. prol. p. XXII; tom. III. pars I. prol. p. X.

[8]) Die doppelte Fassung der pseudojust. *ἔκθεσις τῆς πίστεως* . . . . in Dr. Brieger, Zeitschrift für K.-Gesch. Gotha, Bd. VI, 1884, p. 1—45.

[9]) Harnack, l. c. p. 79 n. 190. „Es lässt sich abschätzen, wie verzweifelt es um den Text solcher Werke bestellt ist, die in C (cod. Par. 450) allein erhalten sind — das sind aber gerade die wichtigsten: Justins Dialog mit Trypho und die Apologien.“

[10]) Io. Damasc. parall. sacra, ed. Lequien tom. II. p. 787. lit. II. tit. 28. Hunc locum primus notavit Harnackius l. c. p. 149 n. 113. p. 173. cf. Hilgenfeld, Zeitschrift für wissensch. Theol. 1883, p. 32.

[11]) Harn. l. c. p. 135.

quaginta certe lectiones Eusebianae ipsis codicibus Eusebii corruptis tribuendae sunt, tamen ceteris locis restituta Eusebiana lectio praestantior est. Inde recte concludit Harnackius in Eusebio maiorem fidem esse habendam quam habuerit de Otto, cum Codicis lectionem semper fere Eusebio praeferret [12]).

5. Iam vero ipsi Eusebio restituendo non parvum subsidium positum esse in Rufini translatione parum notavit Harnackius, quamvis Rufinum ipsas apologias legisse contendat, ut qui Hadriani ad Minucium Fundanum epistolae exemplar latinum in fine primae apologiae appositum nobis servaverit [13]). Sed omissa de Hadriani epistola quaestione [14]) Rufini auctoritatem alia ratione confirmare nobis licet.

Nam Buecheler [15]) ex Apol. II, 2, qui locus apud Eusebium integer superest (Hist. eccl. IV, 17), tria glossemata recte expunxit. Haec minime cum Buechelero Eusebio sed scribis tribuerim; Eusebianus enim locus qualem transtulit Rufinus [et habet Nicephorus] caret his glossematis.

Ergo stat huic sua auctoritas.

En subsidia critica quibus instructi ad restituendam secundam D. Iustini apologiam accessuri sumus.

Caput II.

De loci Eusebiani Hist. Eccl. IV, 17 interpretatione.

6. Prae ceteris locis, quibus Eusebius D. Iustini testimonia adfert haud scio an primas detulerim eis quae in fine c. 17. l. IV (ed. Dindorf p. 167) dixit. Iam antea (l. IV. c. 16 p. 163) rettulit Eusebius insidias a Cynico Crescente Iustino structas eisdem verbis atque Apologia II, 3; deinde ubi ex cap. 2 eiusdem apologiae iniusta Christianorum supplicia exscripsit, ita redit ad prius adlatum testimonium, ut haec scribat: „*τούτοις ὁ Ἰουστῖνος εἰκότως καὶ ἀκολούθως ἃς προεμνημονεύσαμεν αὐτοῦ*

[12]) Harn. l. c. p. 136 n. 87.

[13]) Harn. ibid.

[14]) Rufini textus mihi translatus esse videtur ex Eusebio, ut alio loco demonstrabo.

[15]) Rheinisches Museum, 1880, p. 285.

φωνὰς ἐπάγει λέγων · κἀγὼ οὖν προσδοκῶ ὑπό τινος τῶν ὠνομασμένων ἐπιβουλευθῆναι καὶ τὰ λοιπά." Hac de sententia quaeritur, utrum inter utramque narrationem ea Iustini recensio qua usus est Eusebius intervallum quantum est in codice admittat an nullo interposito intervallo Christianorum caedes excipiantur Crescentis insidiis relatis quidque de digressione illa codicis sit statuendum.

7. Ac Dr. Zahnium quidem si sequeremur, lis omnis iam esset dirempta, qui negat eiusmodi sententiis apud Graecos posteriores vim ullam inesse [16]). Sed non idem in Eusebium cadere mox demonstrabitur.

8. Volkmarus autem Eusebianum illud „εἰκότως καὶ ἀκολούθως" interpretatur, quasi Eusebius dubitaverit, utrum una narratio alteram exciperet necne: „wahrscheinlich auch unmittelbar" [17]), quae interpretatio minime probabilis est. Neque enim unquam quod quidem meminerim apud Eusebium εἰκότως idem valet ac Latinum illud: „ut videtur", nec si ipsum cogitatione fingimus Eusebium exscribentem ex proposito exemplari illos longiores profecto locos, quam quos ex memoria liceat repetere, verisimile est eum dubitasse de intervallo. Accedit quod cum inter utrumque adverbium „καὶ" interpositum sit, illud „καὶ" nequaquam idem atque „etiam" significat; neque ad quod adverbium modi spectet „ἀκολοιθως", video; nam praecessisse tum aliquid, quod idem valeret ac „bene, apte", necesse est, vel certe Eusebii animo esse obversatum — cuius quidem rei ne tantillum quidem adesset. Adeo illud „apte" ipsa Volkmari interpretatione requiritur.

9. Harnackius vero illud Eusebianum ita transfert: Huic narrationi Iustinus apto et cohaerenti modo quae supra rettulimus addit: Ipse quoque exspecto etc [18]). Sed miror eum ita

---

[16]) Theod. Zahn, Studien zu Justinus Martyr, in Brieger Zeitschr. für Kircheng. VIII. 1886, p. 25. „Es sind das abgeschliffene Formeln, die in den griechischen und syrischen Florilegien immer wiederkehren und um so weniger nach ihrem Wortsinn zu pressen sind, als man nicht weiss, woran diese an sich relativen Ausdrücke gemessen sein wollen, und als es im Interesse des Sammlers lag, das was er bot, möglichst bedeutend, und was er fortliess, als unerheblich erscheinen zu lassen."

[17]) Theol. Jahrb. 1855, p. 426.

[18]) Harnack, Überlieferung der griech. Apolog. p. 139.

transtulisse eundemque ea ipsa quae cohaerere dixit, tanto intervallo quantum est in codice inter utramque narrationem disiunxisse quaque usi sunt post Maranum omnes fere editores, translationem reprobasse [19]). Ita ille: „Hac voce (ἀκολούθως) Maranus et de Otto inducti, quae est de Crescente narratio, eam a loco, qui ex codicis auctoritate ei tribuendus est, inter c. 8 et 9, remotam post ipsum c. 2 posuerunt. Minime vero illud ἀκολούθως ita interpretandum est, ut intervallum excludatur".

Quoniam igitur doctorum sententias de loco illo Eusebiano exposuimus, nunc ipsum locum ad examen revocemus.

10. Est autem hic locus singularis cuius similem in Eusebii operibus haud scio an reperias nullum. Is enim consuevit in adhibendis auctoribus sententiarum seriem ordinemque ita sequi, ut et omittat, quae minus valent ad rem demonstrandam et aptiora testimonia praebeat. Verum in hoc loco commutat narrationum ordinem et de commutatione facta certiores reddit legentes, id quod neglegentes scriptores minime ut opinor facere solent. Atque adeo haec ipsa res et maiorem fidem conciliat Eusebio, et Zahni opinio scriptoribus ecclesiasticis parum benigna nullo modo videtur ad Eusebium pertinere. Ipsa autem verba ubi primum legeris ne de intervallo ullo cogites prorsus prohibent, non minus quam ipsius Harnackii translatio, quam supra § 9 rettulimus, aut Rufini, quem tanti facit Harnackius: „post haec illa Iustinus annexuit ex ordine, quae paulo ante rettulimus", quamquam Maranum eumque sequentes editores temeritatis accusat, qui re parum accurate perpensa codicis ordinem mutaverint. Quae cum ita sint, audiamus quibus Harnackius argumentis sententiam suam munierit.

11. Negat igitur primum: illud ἀκολούθως semper excludere intervallum [20]). Concesserim equidem hoc argumentum, si de posterioribus scriptoribus universis controversia est; de Eusebio cur aliter statuam, haec est ratio. Nam lectis eis

---

[19]) Idem l. c. p. 136 not. 87; p. 139 n. 92: „Dieser Ausdruck hat Maranus und von Otto veranlasst, den Abschnitt über Crescens aus seiner überlieferten Stellung zu entfernen und unmittelbar nach c. 2 zu stellen. Allein ἀκολούθως braucht nicht „unmittelbar" zu heissen etc."

[20]) „Allein ἀκολούθως braucht nicht „unmittelbar" zu heissen." Die Überlieferung der gr. Apol. p. 139 n. 92.

Eusebii operibus: historia, praeparatione et demonstratione evangelica (ed. Dindorf), eclogis propheticis (ed. Gaisford), quibus potissimum nostrum locum propter scriptorum laudatorum multitudinem illustrari posse sperarem, bis memini me incidere in illud *ἀκολούθως;* praep. ev. VIII, 10 pg. 478 vers 29 (ed. Dindorf), postquam ex Porphyrio Apollinei cuiusdam oraculi versus septem laudati sunt, Eusebius addit: „*καὶ τὰ τούτοις ἀκόλουθα*" perinde ac nos dicere solemus „et cetera"; deinde: „*οἷς ὁ συγγραφεὺς ἐπιλέγει*", et ibidem X, 2 p. 532, v. 9: „*εἶτ' ἀκολούθως Ὀρφέως, Ἡρακλείτου, Πλάτωνος . . . . μυρίων ἄλλων παρατίθησιν* (scl. Clement. Alexandrini, Strom. 6, 2 p. 746 Potter; Migne, ser. gr. tom. 9. p. 229 ss.); doleo, quod non saepius illa vox occurrit, sed quidquid id est, illud *ἀκολούθως* de spatii ratione dictum est, non de sententiarum serie neque admittit intervallum.

12. Sed maiorem auctoritatem quam huic voculae Eusebio rarissime usitatae tribuerim auctores citandi consuetudini qua is utitur hancque discutiendam existimo.

Utitur autem sollemnibus formulis in afferendis longioribus locis, ex quibus aptissima quaeque selegit, ut: „*οἷς ἑξῆς ἐπιλέγει* (hist. eccl. I, 3 p. 13, v. 10); — *ἑξῆς δὲ τούτοις ἐπιφέρει λέγων* (hist. eccl. II, 21 p. 73, v. 22. —, V, 1. p. 197, v. 23); — *μετὰ βραχέα φησίν* (ibd. I, 5 p. 21, v. 11. — I, 8, 14. p. 32, v. 13); — *τούτοις δὲ μεθ' ἕτερα ἐπιφέρει λέγων* (ibd. III, 6. p. 91, v. 29) — *καὶ αὖθις μετὰ βραχέα φασίν . . . . μεθ' ἕτερα* (ibd. V, 2, p. 199, v. 9, 17.) similibusque quas ne taedium afferamus lectori, ad marginem relegamus [21]).

13. In his igitur locis ipse Eusebius intervalla interiecta esse significat; dubitaveris, ubi omissa illa locutione: *μεθ' ἕτερα κτλ.* nihil scribit nisi: *οἷς ἐπιφέρει* (ut eclog. p. 18, v. 24); *ἐπιφέρει λέγων* (ibd. p. 101, v. 19); *οἷς ἐπιλέγει* (Praep. ev. I, 3, p. 7, v. 24; I, 8, 15, p. 30, v. 21.) vel simile aliquid; sed his ipsis formulis in longioribus testimoniis usitatis ea vis inest, ut

[21]) Hist. eccl. IV, 16, p. 164, v. 28. — V, 1, p. 183, v. 26. — V, 8, p. 208, v. 16. — V, 13, p. 213, v. 13.— V, 16, p. 219ss. v. 26, 55.
Praep. evang. I, 9, 11, p. 35, v. 5. — II, 3, 62, p. 76. — III, 5, 12 fin. p. 115. — III, 11, p. 130ss.
Dem evang. I, 5, p. 31, v. 6ss. — I, 6, p. 37, v. 15ss. — VII, 2, p. 467, v. 1ss. — VIII, 4, p. 552, ed. Dindorf.
Eclog. proph. p. 7, 8, 18, 122, 128, 137, 172, 201, ed. Gaisford.

intercisa una alterave sententia minus gravi graviores solum communicet cum lectoribus. Hac de causa inducor ut ne tum quidem Eusebium, si omisisset illud *εἰκότως καὶ ἀκολούθως*, tantum intervallum inventurum fuisse credam in suo Iustini exemplari, quantum nos, sed ad summum unam alteramve interiectam sententiam non ita longam, quanta fere una earum, quas verbi gratia in relatione de martyribus Lugdunensibus facta [22]) omisisse eum putandum est, nisi quod illud interest, quod in illa narratione epistolae ordinem sequitur Eusebius, in nostro loco se ab Apologiae ordine discessisse testatur, ne lectorem lateat ipsa rerum continuatio et series, atque adeo magis eius Iustini exemplar intervallo caruisse putandum est.

14. Sed ne quis existimet voculis illis *μεθ' ἕτερα, μετ' ὀλίγα, μετά τινα, μετὰ βραχέα* similibusve suam deesse vim: Eusebius tam religiosus est, ut non dubitet, si veritas ita postulaverit, interdum addere: *μετὰ πολλὰ, μετὰ πλεῖστα*, ut Eclog. p. 28, v. 11 — (ubi ab Exodi cp. 3 transit ad Ex. cp. 6). At eundem auctorem num verbis *εἰκότως καὶ ἀκολούθως* capita 4.—8. Apol. II. septem fere paginarum dimidiarum, quantis de Otto utitur, interiecta adgnovisse crediderit quisquam?

15. Atque etiam maior lux oritur Eusebii fidei in laudandis scriptoribus ex his locis: Hist. eccl. II, 8, p. 55, v. 24ss.: *τὸν δε κατὰ Κλαύδιον λιμὸν ἐπισημηνάμενος ἐν ταῖς Πράξεσιν ὁ Λουκᾶς* (Act. Apost. 11, 28) *ἱστορήσας τε ὡς ἄρα διὰ Παύλου καὶ Βαρνάβα οἱ κατὰ Ἀντιόχειαν ἀδελφοὶ τοῖς κατὰ τὴν Ἰουδαίαν ἐξ ὧν ἕκαστος ηὐπόρει διαπεμψάμενοι ἦσων* (ibid. v. 29, 30), *ἐπιφέρει λέγων· κατ' ἐκεῖνον δὲ τὸν καιρὸν κτλ.* (ibid. 12, 1) en nullum intervallum. — Hist. eccl. II, 11, p. 59, v. 20ss.: *αὐτόν τε τὸν Θευδᾶν ζωγρήσαντες ἀποτέμνουσι τὴν κεφαλὴν καὶ κομίζουσιν εἰς Ἱεροσόλυμα*" (Fl. Iosephi, Ant. Iud. XX, 5, 1), *τούτοις ἑξῆς καὶ τοῦ κατὰ Κλαύδιον λιμοῦ γενομένου μνημονεύει ὧδέ πως· ἐπὶ τούτοις δὲ καὶ τὸν μέγαν λιμὸν κατὰ τὴν Ἰουδαίαν συνέβη γενσθαι* (ibid. XX, 5, 2) brevissima hic apud Flavium Iosephum interiecta est sententia. — Hist. eccl. IV, 8, p. 146, v. 15, ubi rettulit, quomodo Iustinus Hadriani ad Fundanum epistolam addidisset in fine Apol. I, 68, ita pergit: „*τούτοις ὁ μὲν δηλωθεὶς ἀνὴρ αὐτὴν παρατέθειται τὴν Ῥωμαϊκὴν ἀντιγραφὴν ἔχουσαν ὧδε κτλ.* Cur hic voce „*παρατέθειται*"

[22]) Hist. eccl. V, 1, p. 183ss.

Eusebius usus sit, praesto est ratio; non enim sequuntur hic ipsius Iustini verba, itaque non poterat Eusebius hic dicere: *ἐπάγει* vel simile. Habes autem hic quoque rerum coniunctionem minime interruptam. Denique Hist. eccl. III, 26, p. 117, v. 28ss. „*καὶ ὁ Ἰουστῖνος δὲ κατὰ τὸ αὐτὸ τοῦ Σίμωνος μνημονεύσας καὶ τὴν περὶ τούτου* (scl. de Menandro) *διήγησιν ἐπιφέρει λέγων· Μένανδρόν τινα κτλ*; ambo Apologiae primae loci (cap. 26) quam arctissime inter se coniuncti sunt. Ex eodem capitulo Eusebius hist. eccl. IV, 11, p. 149 de Marcione quaedam rettulit, deinde addit, v. 25: „*τούτοις ἐπιφέρει λέγων· ἔστι δὲ ἡμῖν καὶ σύνταγμα κατὰ πασῶν τῶν γεγενημένων αἱρέσεων, ᾧ εἰ βούλεσθε ἐντυχεῖν δώσομεν*“. Interiectam hic legimus sententiam non ita longam, sed certe suspiciosam[23]). Quod vero Rufinus eam tuetur, idem Eusebii fidem firmat.

[23]) „*εἰ δὲ καὶ τὰ δύσφημα ἐκεῖνα μυθολογούμενα ἔργα πράττουσι, λυχνίας μὲν ἀνατροπὴν καὶ τὰς ἀνέδην μίξεις καὶ ἀνθρωπείων σαρκῶν βορὰς, οὐ γινώσκομεν· ἀλλ' ὅτι μὴ διώκονται μηδὲ φονεύονται ὑφ' ὑμῶν, κἂν διὰ τὰ δόγματα, ἐπιστάμεθα.*“ Nefanda illa scelera, quae hic Iustinus ignorat Christianis sectis sollemnia esse, idem non obscure significat ab eis patrari, ut in eodem capite refert de Helena quadam; deinde Apol. I, 7 (ed. de Otto, tom. I, part. I, p. 24, 26) et Dial. c. Tryphone c. 35 (ed. de Otto tom. I. part. II, p. 118), quem locum latius sane quam de Otto interpretari nobis licet. Irenaeus vero prorsus consentit: (Iren. adv. haer. I, 6, 3 ed. Stieren p. 74; ed. Harvey I, 1. 12 t. I p. 57): „*οἱ δὲ καὶ ταῖς τῆς σαρκὸς ἡδοναῖς κατακόρως δουλεύοντες τὰ σαρκικὰ τοῖς σαρκικοῖς καὶ τὰ πνευματικὰ τοῖς πνευματικοῖς ἀποδίδοσθαι λέγουσι. Καὶ οἱ μὲν αὐτῶν λάθρᾳ τὰς διδασκομένας ὑπ' αὐτῶν τὴν διδαχὴν ταύτην γυναῖκας διαφθείρουσιν κτλ.*“ Cuius de Simone Mago relatio tam prope accedit ad Iustinum, ut certum paene sit eum ex illius de haeresibus libro rem hausisse. Atqui idem Irenaeus de Simonis sectatoribus: „Horum, inquit, mystici sacerdotes libidinose quidem vivunt, magias autem perficiunt, quemadmodum potest unusquisque eorum. Exorcismis et incantationibus utuntur. Amatoria quoque et agogima et qui dicuntur paredri et oniropompi et quaecunque sunt alia perierga apud eos studiose exercentur“ (ibid. l. I, 23, 4, ed. Stieren p. 240; ed. Harvey I, 16. 3 t. I, p. 194); Basilidis autem discipulos, quorum item mentio fit in Iustini Dial. l. c. p. 120, dicit „habere et reliquarum operationum usum indifferentem et universae libidinis (ibid. l. I, 24, 5; ed. Harvey I, 19, 3 t. I, p. 201). Poterat ergo Iustinus imperatoribus librum nominare a se scriptum, quo redderet eos certiores de eis rebus, quarum ignorantiam in Apologia adfectat? Equidem, quomodo solvam hanc dubitationem, non video nisi expuncta duce Eusebio illa sententia ex capite 26 Apologiae minoris.

16. Atque Harnackius quidem nihil nisi Eusebii sententiam perperam interpretatus est. Dembowski vero in libro de Tatiani fontibus scripto Eusebio fidem esse habendam praecise negat [24]). „Eam vulgati textus mutationem, inquit, Eusebio auctore levissimo illo quidem facere ne in animum inducamus. Is enim cum in ipsis Iustini Apologiis laudandis tum in Crescentis insidiis referendis in summa rerum conturbatione, imo apertissimo mendacio versatur. Nam cum l. IV. c. 16 init. illud c. 3 minoris Apologiae adfert, hanc appellat: „*δεύτερον ὑπὲρ τῶν καθ' ἡμᾶς δογμάτων βιβλίον*"; insequenti autem capitulo ex-

[24]) Dembowski, Die Quellen der christlichen Apologetik des II. Jahrhunderts I. Teil. Die Apologie Tatians, Leipzig 1878, p. 58. „Soviel sei hier schon bemerkt, dass . . . . 3) eine solche Textänderung nicht auf die Äusserung eines so unzuverlässigen Gewährsmannes hin wie die des Eusebius vorzunehmen ist. Gerade bei der Erwähnung der Apologien Justins, ferner bei dem Berichte über die Begegnung des Creszenz (ita Dembowski) mit Justin . . . . tritt bei Eusebius eine heillose Verwirrung und geflissentliche Entstellung der Thatsachen ganz eklatant hervor; thun wir dies kurz dar. A. in Beziehung auf Justin: In Buch IV, c. 16 citiert er jenes c. 3 aus der kleineren Apologie und nennt sie gleich zu Beginn des Kapitels: „*δεύτερον ὑπὲρ τῶν καθ' ἡμᾶς δογμάτων βιβλίον.*" Gleich im folgenden Kapitel schreibt er das cp. 2 der kleineren Apologie aus, leitet sie aber mit den Worten ein: „*ἐν τῇ προτέρᾳ αὐτοῦ μνημονεύει ἀπολογίᾳ.*" Wenn er dann dies Citat mit den Worten schliesst: *τούτοις ὁ Ἰουστῖνος . . . ἐπάγει λέγων κτλ.*, so geht klar daraus hervor, dass Eusebius dies cp. 3 nicht nur nicht auf das cp. 2 unmittelbar folgen lässt, wie es Maranus und Otto wollen (ebenso auch Volkmar in seinem Aufsatze: Die Zeit Justins des Martyrers. Tübingen, theol. Jahrb. 1855, XIV, S. 426), sondern sogar unser cp. 2 aus der kleineren Apologie in die erste, „frühere", unser cp. 3 hingegen aus eben dieser kleineren Apologie in die zweite versetzt. Er reisst also cp. 2 und cp. 3 soweit auseinander, dass er sie den verschiedenen Apologien zuweisst. Aber auf des Eusebius Nachricht über die Apologien Justins ist überhaupt nichts zu geben. Wohl erzählt er IV, c. 18 von zwei Apologien und weisst II, 13 auf Justin I, c. 26 zurück mit den Worten: „*ἐν τῇ προτέρᾳ πρὸς Ἀντωνῖνον . . . . ἀπολογίᾳ*"; aber im Buch IV, 8 citiert er mit denselben einleitenden Worten bunt durcheinander, I, c. 29 (ferners auch I, 39), II, 12; I, 68 als der ersten Apologie angehörend; dazu kommt das obige Citat von Just. II, 2 in IV, 17 als der ersten Apologie angehörend. Damit ist erwiesen, dass dem Berichte des Eusebius über Justin bei textkritischen und litterarhistorischen Arbeiten über die Schriften desselben überhaupt keine Autorität beizumessen ist."

cerpit ex eiusdem Apologiae capitulo secundo; citat autem: „ἐν τῇ προτέρᾳ αὐτοῦ μνημονεύει ἀπολογίᾳ“. Quodsi hunc locum ita claudit: τούτοις . . ., ἐπάγει λέγων . . ., inde apparet, Eusebium hoc cap. 3 ita non ad cap. 2 nullo admisso intervallo adnexuisse, ut hoc caput 2 ex minore apologia in priorem, caput 3 ex eadem minore in alteram Apologiam transferat adeoque utrumque capitulum disiunctum utrique tribuat Apologiae. Verum enimvero Eusebio de S. Iustini apologiis referenti cave credas. Is quamquam l. IV, 18 duas Apologias commemorat et l. II, 13 locum Apol. I. c. 26 adfert „ἐν τῇ προτέρᾳ πρὸς Ἀντωνῖνον . . . . ἀπολογίᾳ, l. IV, c. 8 eisdem verbis promiscue quasi ex priore Apologia habet, I, c. 29 — (poterat addi I, c. 39), — II, c. 12; I, c. 68 et quod supra diximus, Apol. II, 2 in Hist. eccl. IV, c. 17. Inde apparet Eusebium nihil valere ad textum recensendum litterarumque historiam investigandam“. Haec igitur Dembowski.

Sed mihi quidem videtur ex adlatis exemplis plus vero effecisse Dembowski. Inde enim non consequitur nisi Eusebium de Apologiarum loco et numero bis erravisse. Sed si propius ad rem accesserimus, haec difficultas facile solvetur. Nam quod Hist. eccl. IV, 8 (Dindorf p. 144ss.) tres utriusque Apologiae loci adhibentur, magis ambigue quam proprie locutus esse videtur Eusebius. His enim verbis utitur: 1) ἐν τῇ πρὸς Ἀντωνῖνον ἀπολογίᾳ (I, 29); 2) ὁ δ' αὐτὸς . . . ταῦτα παρατίθεται (I, 31); 3) ἐν ταὐτῷ δὲ . . . . ταῦτα γράφει (II, 12) — sed illud ἐν ταυτῷ non referendum est ad id quod supra dictum est: ἐν τῇ πρὸς Ἀντωνῖνον ἀπολογίᾳ — scripsisset enim tum: ἐν ταύτῃ, sed latiore voce usus est Eusebius: ἐν ταὐτῷ = quasi in eodem Apologiarum corpore; 4) ἔτι δ' ὁ αὐτὸς ἱστορεῖ (I, 68). Atque hoc certe argumentum futile est. Maioris momenti alterum videtur esse, quod spectat Euseb. Hist. eccl. IV, 16, 17 et Iust. Apol. II, 2. 3. inprimisque illud „ἐν τῇ προτέρᾳ αὐτοῦ μνημονεύει ἀπολογίᾳ,‘ (Hist. eccl. IV, 17. Apol. II, 2). — Forsitan Eusebii mentem assecuti simus, si illud „ἐν τῇ προτέρᾳ . . . ἀπολογίᾳ latine interpretamur: in ea quae prius memorata est apologia. Sed nolo huic interpretationi insistere. Erraverit Eusebius erroremque opere finito non correxerit — id quod nostrae quoque aetatis scriptores nonnunquam committere dicuntur in citandis auctoribus neque ob eam rem incertae fidei habentur;

erraverit igitur. At certe correxit errorem iam finito illo capite, cum scriberet: *τούτοις . . . . ἐπάγει φωνὰς* atque non obscure significaret illam de Crescente narrationem ad eundem librum pertinere ac relata Christianorum supplicia; correxit errorem, ubi se errasse cognovit evoluto suo exemplari. Huius autem erroris eo magis venia dignus est, cum exemplar antiquorum voluminum more careret superscriptionibus illis partium numeros resque tractatas indicantibus, quibus nos nostrorum librorum vel singulas paginas instruere solemus. — Hisce rationibus primum Harnackii argumentum diluimus ac recte Maranum ceterosque a codicis ordine discessisse certe aliqua ex parte docuimus. Alterum tale est, ut ex eius examine una manifestum futurum sit, quid sit de capitibus interpositis statuendum.

Caput III.

Num inter se conexa sint Apol. II. capitis secundi finis et capitis quarti initium.

17. Alterum igitur argumentum quo Harnackius adversus Maranum utitur, hoc est: Quae est a fine capitis secundi ad initium quarti transitio non vituperaverim. Nam post relationem de Christianis quibusdam Romae supplicio affectis illud: „*ὅπως δὲ μή τις εἴπῃ· πάντες οὖν ἑαυτοὺς φονεύσατε κτλ*“ suum profecto locum obtinet[25]). Contra Maranus: „Totus hic de Crescente locus percommode cum martyrum historia conectitur“ [26]). Mirum quantum discrepant doctorum virorum iudicia quorum alter idem praefracte negat, alter pro certo idem statuit. Verum ne temere huic aut illi parti cedere neve duas contradictorias sententias tertia ut aiunt conciliare videamur, quam exactissime denuo rem exploremus. Primum revocandum est in memoriam, quibus causis motus Iustinus animum induxerit Christianorum causam agere.

18. Huic quaestioni ipse respondet c. 1: *καὶ τὰ χθές τε καὶ πρώην ἐν τῇ πόλει ὑμῶν γενόμενα ἐπὶ Οὐρβίκου* (*ὦ Ῥωμαῖοι*),

[25]) Der Übergang von c. 2 fin. zu 4 init. ist nicht zu beanstanden. Nach dem Berichte über die römischen Martyrer war der Satz: *ὅπως δὲ μὴ . . . .* wohl am Platze, l. c. p. 189, n. 92.

[26]) Maranus ad Iust. Ap. II, c. 3, nota m) p. 90. Rectissime eum id statuisse dicit de Otto, l. c. p. 203, n. 1.

καὶ τὰ πανταχοῦ ὁμοίως ὑπὸ τῶν ἡγουμένων ἀλόγως πραττόμενα ἐξηνάγκασέ με ὑπὲρ ἡμῶν . . . . τὴν τῶνδε τῶν λόγων σύνταξιν ποιήσασθαι"[27]). Quid igitur? nonne quasi invitus coactus est iniuriis nusquam non Christianis inlatis fratrum causam suscipere? Nonne doloris, irae, indignationis plenum hoc ipsum exordium? Deinde exponit res ab Urbico iudice praeter rationem gestas: supplicia de tribus Christianis inaudita causa propter solum nominis Christiani odium sumpta. Atque eadem haec narratio non mediocrem animi indignationem prae se fert mirerisque cur ea potuerit latere viros doctos. Hac enim commotus illa utitur dissimulatione: *ὁ δὲ ταύτης καλὸς κἀγαθὸς ἀνὴρ;* nervosa vi brevissime complectitur iniuriarum summam: *ὁμοίως αὐτὸ τοῦτο μόνον ἐξητάσθη εἰ εἴη Χριστιανός;* animum nullius sceleris conscium profitetur: *τὰ καλὰ ἑαυτῷ συνεπιστάμενος;* hac motus libere et ingenue Urbici dominationem ac licentiam exagitat: *ὁρῶν τὴν ἀλόγως οὕτω γενομένην κρίσιν;* laudat tacite Lucii illud egregium viroque dignum: *τίς ἡ αἰτία κτλ.* Neque caret indignatione illa narrationis pars, qua martyres dicit gratis animis capitis poenam subisse, quippe qui scirent se liberatos ab eiusmodi iudicibus abire ad Deum optimum maximum. Nulla denique narrationis sententia hac indignatione caret, nulla apta non est ad commovendam augendamque legentis iram.

19. Ex tanta autem animi commotione recidere posse quemquam ad exceptionem in paucis exilem atque tritam, immo ad responsionem umbratilem, futilem, vel vulgaribus ingeniis inferiorem? Equidem nunquam crediderim. Abhorret enim hoc alienissimumque est ab humani animi natura. Christiani hominis morituri poterat esse illud: se ab iniquis iudicibus abire ad patrem optimum; iubere Christianos se ipsos perimere iudicis est aut desperantis ob reorum multitudinem aut irridentis tales mortis amatores. Eiusmodi autem iudicem aut ad misericordiam humanitatemque flectere conveniebat, ut fecit Tertullianus ad Scapulam cap. 5, aut irrisionem irrissioni reddere. Neutrum fecit quisquis hoc scripsit; morituri vocem sublimem plenamque constantiae ac fortitudinis deflexit ad locum communem vitae

---

[27]) de Otto, l. c. p. 194 nisi quod lectionem „*τὰ χθὲς δὲ καὶ πρώην*" quam exhibet ex Codice probare minime possum. Vide infra appendicem criticum.

luce carentem, scholarum pulvere sordidum: *ὅπως δὲ μή τις εἴπῃ· πάντες οὖν ἑαυτοὺς φονεύσαντες πορεύεσθε ἤδη παρὰ τὸν θεὸν καὶ ἡμῖν πράγματα μὴ παρέχετε· ἐρῶ δὶ ἣν αἰτίαν τοῦτο οὐ πράττομεν καὶ δὶ ἣν ἐξεταζόμενοι ἀφόβως ὁμολογοῦμεν.* Atque Iustinus si sibi haec facta esset exceptio, certe respondisset: qui iniuriam sibi fieri ab aliis vetant, eos ipsos iniuriam sibi inferre quis sanae mentis iuberet? aut quae sunt in Plat. Phaedon. cp. 6. Hanc sibi confinxit et exceptionem et refutationem nescio quis de scribarum turba male sedula.

20. Qui codicum mscr. ordinem servandum esse censent, miror cur eos latuerit argumentum longe maius. Chronicon enim paschale (ed. Dindorf, Bonnae 1832, p. 482) ad Ol. 236 repetita Eusebi de Iustini caede (Euseb. hist. eccl. IV, 16, 1, p. 163) eisdem fere verbis narratione Apologiae II. c. 3 ita exorditur: „*κἀγώ προσδοκῶ ὡς εἷς τῶν προωνομασμένων ἐπιβουλευθῆναι κτλ*“. Atqui illud *τῶν προωνομασμένων* referri licet, melius certe quam ab Harnackio Eusebianum *ὑπό τινος τῶν ὠνομασμένων* ad daemones c. 8 extr., ad eos qui, cum non ad *λόγου σπερματικοῦ* partem sed ad universum *λόγον* vivendi rationem instituant, daemonibus hominibusque improbis odio sunt. Verum cave ne hac argumenti specie decipiaris. Nam ut hanc lectionem auctor Chron. pasch. in suo sive Eusebi sive Iustini exemplo habuerit: putasne Iustinum suam causam a simili illorum martyrum causa seiunctam ad universum eorum genus revocasse, qui propter totius *λόγου* consortium daemonum improborumque hominum odio obnoxii sunt, vel orationem a genere exorsam et a singulorum Christianorum caedibus ad omnium iustorum hominum vexationes deflexam ad privatas cum Crescente simultates direxisse? Verum auctoritas compilatoris chronici pasch. minime tanti facienda est. Eusebi enim lectionem *ὑπό τινος τῶν ὠνομασμένων* confirmat Rufinus: ab aliquo horum quibus pro veritate obsisto (l. IV, c. 16; obstiti c. 17), etsi, ut qui ipsum Iustinum non legerit, suo marte male interpretatur. Ille autem compilator item ex suo ingenio depravavit certum illud *τὸ Σωκρατικὸν ἀξιέραστον ὄν*, clausulae causa, ut opinor, cum scribat: „*τὸ Σωκρατικὸν ὅλως ἐπίσταται*“.

Quodsi igitur apte cohaerere dicit Harnackius cap. 2 finem et c. 4 initium: quisquis illa c. 4—8 scripsit, is sane exorsus est suam lucubrationem a voce illa martyris in extremo cap. 2

relata eamque ei adiunxit, verum inepte, ut vidimus — neque enim Iustini indignationem adsecutus, sed perperam interpretatus interpolatorum more adulteratas sententias mala compage genuinis copulavit. Atque haec quidem de Harnacki iudicio.

21. Maranus vero illum Eusebianum locum recte intellexit et bene vidit inter extremum c. 2 et c. 3 initium conexionem esse non verborum sed rerum, ut indicat illud „*κἀγὼ οὖν κτλ.*" Vult enim Iustinus dicere: Et illi tres libidinosi hominis insidiis perierunt et ego me Crescentis artibus peti suspicor. Ea transitio minime digna est, quam Harnackius abruptam dicat vixque obiter consideranti tolerabilem [28]). Imo si cum Tatiano eam conferas Crescentis flagitia tantum non enumerante (or. c. 19), eminet Iustini ingenium vere nobile atque egregium; quippe qui Crescentis hominis inimicissimi famae parcat neque eius vitia imperatoribus deferat, quamquam tacite incesti impurique illius delatoris mentione praemissa similes Crescentis mores esse indicat. Sed erravit Maranus in collocandis alio loco capitibus 4—8, quae non sunt transferenda, verum prorsus auferenda atque expungenda, ut quibus post cap. 3 locus non sit. Post tantum enim intervallum quo pertineat prima exceptio non video, cum nimis arcte premat duas sententias in martyrum historia memoratas.

Iam eo devenit nostra inquisitio ut capita 4—8 interpolata putemus. Haec opinio confirmatur, si ea per singula perlustravimus.

Caput IV.

De Apologiae secundae capitum 4—8 indole.

22. In capite 4 hoc primum insigne occurit, quod una affertur exceptio, respondetur non ad eam solum sed ad alteram quoque quasi ex adversarii animo praereptam: „*ὅπως δὲ μή τις εἴπῃ· πάντες οὖν ἑαυτοὺς φονεύσαντες πορεύεσθε ἤδη παρὰ τὸν θεὸν καὶ ἡμῖν πράγματα μὴ παρέχετε — ἐρῶ δι' ἣν αἰτίαν τοῦτο οὐ πράττομεν καὶ δι' ἣν ἐξεταζόμενοι ἀφόβως ὁμολογοῦμεν·* (de Otto, l. c. p. 208). Iam igitur ab initio deprehen-

[28]) Dagegen ist der Übergang v. cp. 2 fin. zu cp. 3 init. ganz abrupt und nur der flüchtigsten Beobachtung erträglich. Ibd. p. 139 n. 92.

dimus interpolatorem vagandi liberam viam sibi paraturum atque ut ita dicam in sua ipsum opera grassantem. Sed audiamus refutationes. Quarum prior quidem et ut supra diximus humani animi naturae repugnat et ex longinquo repetita est et imaginem quandam refert Socraticae responsionis apud Platonem (Phaedon c. 6) longe deteriorem subobscuram extenuatam, vix ut exemplar adgnoscas. Si ad syllogismi rationem revocabitur, erit fere haec: sunt duae sententiae quasi propositiones maiores: Deus non temere condidit mundum sed propter humanum genus; Deus gaudet hominibus suas virtutes imitantibus; dedignatur eorum male facta[29]). Inde via concludendi vel mediocri ingenio patet: minores enim propositiones tales fere sint necesse est: quaelibet caedes voluntati Dei contraria est et mala ideoque Deo displicet. Sed scriptor omissis propositionibus mediis enthymema struit: *εἰ οὖν πάντες ἑαυτοὺς φονεύσομεν, τοῦ καὶ γεννηθῆναί τινα καὶ μαθητευθῆναι τὰ θεῖα διδάγματα ἢ καὶ μὴ εἶναι τὸ ἀνθρώπινον γένος ὅσον ἐφ' ἡμῖν αἴτιοι ἐσόμεθα* — haec quidem ex priore propositione maiore efficit — *ἐναντίον τῇ τοῦ θεοῦ βουλῇ καὶ αὐτοὶ ποιοῦντες ἐὰν τοῦτο πράξωμεν* — haec ad alteram spectare videntur. Nemo non videt negationem in priore conclusione intercidisse quam de Otto ex scriptoris consuetudine ita supplet: . . . . *τοῦ μὴ γεννηθῆναί τινα.* Sed ne sic quidem locus sanatus est; quid enim illud idem bis dictum idque contrarie: *τοῦ μὴ γεννηθῆναί τινα . . . . ἢ καὶ μὴ εἶναι τὸ ἀνθρώπινον γένος?* Deinde terminus medius concludendi est: *τὰ προσόντα αὐτῷ*, haec intellegit Iustinus Apol. I, 10, p. 32: *σωφροσύνη, δικαιοσύνη, φιλανθρωπία καὶ ὅσα οἰκεῖα θεῷ ἐστι;* pariter Apol. II, 11 p. 230: *τὰ προσόντα αὐτῇ φαῦλα*' „et mox: *τὰ προσόντα τῷ ὄντι καλὰ*" ad naturae proprietatem pertinent, non ad voluntatis declarationem; non ergo licebat huic notioni „*τὰ προσόντα αὐτῷ*" substituere Dei voluntatem (*ἐναντίον τῇ τοῦ θεοῦ βουλῇ*). — Igitur non quadrat omni ex parte haec conclusio.

23. Altera autem responsio plane supervacua est, ut quae iam data sit cap. 2. Sed quo magis interpolatoris proprietas

---

[29]) *οὐκ εἰκῇ τὸν κόσμον πεποιηκέναι τὸν θεὸν δεδιδάγμεθα, ἀλλ' ἢ διὰ τὸ ἀνθρώπινον γένος· χαίρειν τε τοῖς τὰ προσόντα αὐτῷ μιμουμένοις προέφημεν, ἀπαρέσκεθαι δὲ τοῖς τὰ φαῦλα ἀσπαζομένοις ἢ λόγῳ ἢ ἔργῳ.*

eluceat, genuinum locum iuxta adulteratum ponamus comparandi gratia.

Cap. II (de Otto p. 200).

καὶ τὸν Πτολεμαῖον, φιλαλήθη ἀλλ' οὐκ ἀπατηλὸν οὐδὲ ψευδολόγον τὴν γνώμην ὄντα, ὁμολογήσαντα ἑαυτὸν εἶναι Χριστιανόν (ἐν δεσμοῖς γενέθαι ὁ ἑκατόνταρχος πεποίηκε κτλ....) καὶ πάλιν τὰ καλὰ ἑαυτῷ συνεπιστάμενος διὰ τὴν ἀπὸ Χριστοῦ διδαχὴν τὸ διδασκάλιον τῆς θείας ἀρετῆς ὡμολόγησεν. Ὁ γὰρ ἀρνούμενος ὁτιοῦν ἢ κατεγνωκὼς τοῦ πράγματος ἔξαρνος γίνεται ἢ ἑαυτὸν ἀνάξιον ἐπιστάμενος καὶ ἀλλότριον τοῦ πράγματος τὴν ὁμολογίαν φεύγει ὧν οὐδὲν πρόσεστι τῷ ἀληθινῷ Χριστιανῷ.

Cap. 4 (p. 208).

ἐξεταζόμενοι δὲ οὐκ ἀρνούμεθα διὰ τὸ συνεπίστασθαι ἑαυτοῖς μηδὲν φαῦλον, ἀσεβὲς δὲ ἡγούμενοι μὴ κατὰ πάντα ἀληθεύειν, ὃ καὶ φίλον τῷ θεῷ γινώσκομεν, ὑμᾶς δὲ καὶ τῆς ἀδίκου προλήψεως ἀπαλλάξαι νῦν σπεύδοντες.

Satis ex hac comparatione imitatoris ingenium exemplar depravantis apparet. Auctor Christianae doctrinae gloriam extollit: *τὰ καλὰ ἑαυτῷ συνεπιστάμενος διὰ τὴν ἀπὸ Χριστοῦ διδαχήν;* imitator hanc quasi superbiam deprimit ad conscientiam nullius culpae: *διὰ τὸ συνεπίστασθαι ἑαυτοῖς μηδὲν φαῦλον;* auctor unius hominis laudat veritatem: *τὸν Πτολεμαῖον φιλαλήθη ἀλλ' οὐκ ἀπατηλὸν τὴν γνώμην ὄντα;* imitator hanc laudem cum universo Christianorum genere communicat: *ἐξεταζόπενοι δὲ οὐκ ἀρνούμεθα;* auctor Christianum nomen nisi aut desperantes aut indignos, imitator nisi impios aut malos detestari posse negat. Ne autem lateat quemquam mira illa confusio: „*ἀσεβὲς δὲ ἡγούμενοι μὴ κατὰ πάντα ἀληθεύειν ὃ καὶ φίλον τῷ θεῷ γινώσκομεν*“ — imitator, si verba ad grammaticas leges interpreteris, sententias sibi rite contrarias effinxit, similiter atque cap. 3, p. 206 glossema addidit: „*διὰ τοὺς ἀκούοντας δὲ οὐ τολμᾷ λέγειν ὁμοίως Σωκράτει*“, ubi illud *ὁμοίως Σωκράτει* nulla prorsus arte purgandum ortum ducit ex eo quod sequitur *Σωκρατικόν*. Denique apertum mihi videtur

esse indicium interpolatoris procul a Iustini aetate remoti extrema sententia: „ὑμᾶς δὲ καὶ τῆς ἀδίκου προλήψεως ἀπαλλάξαι νῦν σπεύδοντες". Quomodo enim Christiani examinati illud unum solum, talesne essent, dempta longius defendendi se occasione iudices iniqua suspicione liberare poterant? Verumenimvero suis partibus probe excidit interpolator: dicendum ei erat, cur Christiani interrogati libere faterentur, hanc quaestionem eo convertit, ut sibi iam (νῦν) latum amplumque digrediendi adversariosque suspicione liberandi campum patefaceret. Hac enim causa praemissa quid non auderet percurrere?

24. Una exceptio per c. 5—8 tractatur eaque c. 5 init. verbis non ita perspicuis atque rationi consentaneis expressa. Ait enim: εἰ δέ τινα ὑπέλθοι καὶ ἡ ἔννοια αὕτη ὅτι, εἰ θεὸν ὡμολογοῦμεν βοηθὸν, οὐκ ἂν ὡς λέγομεν ὑπὸ ἀδίκων ἐκρατούμεθα καὶ ἐτιμωρούμεθα. καὶ τοῦτο διαλύσω (de Otto l. c. p. 208). Ac profecto quoscunque de Otto ad hunc locum adfert auctores Christianos Iustini fere aequales, hanc exceptionem multo rectius hi reddiderunt. Equidem non dicam eam ab aetatis illius indole abesse, sed hic ei locus nequaquam est; refutatio vero prorsus abhorret a Iustino. Is enim saepenumero significat, quomodo soluturus fuerit eam difficultatem. Ut Apol. I, 2 fin. p. 8 licebat adversariis dicere: Interficere nos, non nocere potestis; (Apol. II, 2 fin. p. 202): „Supplicio ab iniustis iudicibus liberati ad Deum Parentem pervenimus"; „modo celemus placita nostra, tam bene habemus ac vos". (Apol. II, 12), vel: „Nullo iure pietatem vobis ac prudentiam vindicatis quippe qui inaudita causa Christianam religionem confessos capitis damnetis; quo fit ut ista exceptio vobis ipsis ignominiae sit, cum carnificum magis quam regum partes agatis" (Apol. I, 12, p. 36). „Nostra quidem nihil interest mori (Apol. I, 11, fin. p. 34, quem locum imitatur scriptor Apol. II, c. 11 init. p. 228), „quum nos morituros esse certum sit". Quae quidem omnia ex Iustini ingenio sumpta esse atque optime convenire cum fine Apologiae secundae proposito (cf. c. I, init. p. 194) quis negaverit? Sed fallitur, si quis sperat talia dictum iri. Disputat enim auctor de daemonum origine, natura, operibus atque totus fere in hac re est non dissimilis illi Batavo pictori, cui a tartari tormentis praecipuo studio depictis nomen inditum est „Hoellenbreughel". Sed ne gravius de illorum capitulorum auctore iudicemus, sen-

tentiarum ordinem accurate perlustremus, etsi magis singula verba transferre quam rerum indicem reddere videamur. Novi enim editores et interpretes sua commenta nimis in hac re secutos esse, ut lucem his tenebris afferant.

Deus condito hominum causa mundo hominum earumque rerum quae sub coelo sunt curam commisit angelis. Hi autem officii immemores et ex mulieribus humanis daemones genuerunt et humano generi in suam servitutem redacto mala omnia intulerunt et sacrificia quibus cupiditatibus obnoxii egebant, instituerunt. Quos poetae et fabularum inventores cum ignorarent talia facinora perpetrare, ea in deum ipsum eiusque quos effinxerant filios, fratres fratrumque filios verterunt, quibus ea nomina dederunt, quae a parentibus daemonibus acceperant.

[Cap. 6. p. 212 ss.] Verus autem Deus cum non sit genitus, nomine caret; patris enim, dei, conditoris, domini vocabula potius appellationes sunt ex eius beneficiis repetitae quam nomina. Similis ratio est de Christi vocabulo filio Dei indito, propterea quod unctus est (*Χριστὸς . . . . κατὰ τὸ κεχρῖσθαι*) et omnia per ipsum ornata sunt a Deo [30]). Iesus autem hominis et servatoris nomen ac vim habet. Homo enim factus est humanae salutis et daemonum evertendorum causa. Daemones porro ab eo vinci praesentibus licet videre.

[Cap. 7, p. 216.]. Tandem aliquando refutatio absoluta esse videtur. Volebat auctor ut opinor dicere Christianorum causa differri a deo rerum omnium excidium. Sed quae dixit, adeo implicata sunt, nullis ut interpretandi artibus enodentur: „*ὅθεν καὶ ἐπιμένει ὁ θεὸς τὴν σύγχυσιν καὶ κατάλυσιν τοῦ παντὸς κόσμου μή ποιῆσαι, ἵνα καὶ οἱ φαῦλοι ἄγγελοι καὶ δαίμονες καὶ ἄνθρωποι μηκέτι ὦσι διὰ τὸ σπέρμα τῶν Χριστιανῶν ὃ γινώσκει ἐν τῇ φύσει ὅτι αἴτιόν ἐστιν*“. Hoc ut aliquo modo intellegatur, frustra desudat de Otto. Is enim refutatis caeterorum editorum opinionibus vocem *ὅθεν* refert ad cap. 4; quae relatio haud scio an nullo modo sit toleranda; illud

[30]) „Ashtonus pro *κατά* mallet *παρά*. Idem V. D. verba *καὶ κοσμῆσθαι τὰ πάντα δι' αὐτοῦ τὸν θεὸν* („a glossatore plane aliquo ex superioribus conficta') iussit expungi. Quod tu cave faxis“, de Otto p. 214 n. 6. Consentio Ottoni, est enim interpolatoris mos res dispares dispari modo coniungere cf. § 22 et Apol. II, 4. fin. „*διὰ τὸ συνεπίστασθαι ἡγούμενοι δέ . . . δ γινώσκομεν, ..., σπεύδοντες.*“

„μηκέτι ὦσι“ interpretatur de potestatis, non de essentiae abolitione, illud „ὃ γινώσκει ἐν τῇ φύσει ὅτι αἴτιόν ἐστι“ ita vertit: „quod (semen Christianorum) novit in causa esse cur natura rerum exstet“ [31]). Sed ipse de hac interpretatione dubitat, nam ait „eum certe sensum requiri“. His conatibus nil amplius addam; ad reliqua festino.

„Nec vos nec daemones, si res non ita se haberet, nocere nobis possetis, sed omnia promiscuo incendio deleta essent, ut iam prius deleta sunt diluvio omnia praeter eum quem nos Noë, vos Deucalionem dicimus ex quo rursus tantus hominum numerus ortus est partim bonorum partim malorum. Talis enim nostra de rerum incendio opinio est non qualis Stoicorum de mutua rerum commutatione. Sed neque ut illi ad fatum revocamus hominum facinora fortunasque sed ad voluntatis arbitrium et bene et male facta; bonorum autem hominum, ut Socratis, calamitates et malorum felicitatem ut Epicuri et Sardanapali ad daemonum operationem. Quam cum ignorarent Stoici fati necessitatem invenerunt. Sed quod libero arbitrio praeditum est et hominum genus et angelorum, iuste eorum male facta aeterno igne deus ulciscitur. Geniti autem cuiuslibet animantis ea natura est ut vitii virtutisque capax sit, neque enim alia ratione laudis esset dignum. Huic rei testimonio sunt praecepta quoque philosophorum, ut Stoicorum qui cum in hac de moribus parte vera statuant, [cp. 8 p. 220] daemonibus odio sunt pariter atque omnes qui ad rationis normam (*κατὰ λόγον*) vitam instituant, omnium autem maxime Christiani, ut qui non secundum seminalis rationis partem (*κατὰ σπερματικοῦ λόγου μέρος*) sed secundum universae rationis, id est Christi, cognitionem ac contemplationem (*κατὰ τὴν τοῦ παντὸς λόγου ὅ ἐστι Χριστοῦ γνῶσιν καὶ θεωρίαν*) vivant. Cuius rei daemones ad aeternos ignes damnati poenas dabunt, ut prophetae praedixerunt et Iesus docuit“.

25. Eu refutationis series atque ordo. Num potest ea dilui adversarii exceptio? Non potest, nisi forte hic pariter atque auctor horum capitulorum per tam immensas sententiarum ambages exceptionis oblitus est. Hic mihi quis non miretur, quibus tandem artificiis interpolatoris ineptias sanas reddere

[31]). Otto, l. c. p. 217. n. 1. 2. 3.

conentur interpretes! De Otto quidem ita: „Rationem, inquit, Iustinus reddit, cur ad voluntariam mortem non procurrant et cur nihilominus interrogati num Christiani essent, impavide profiteantur. (cp. 4). Porro illi obiciebant: „Cur Deus, si est adiutor Christianorum, vos occidi patitur?“ Iustinus id quoque diluit: Hominum enim curam Deus angelis commisit, sed hi in vitia lapsi quaevis scelera in genus humanum sparserunt (cp. 5). Potentissimum ille remedium opposuit filium suum *λόγον* incarnatum. Atque contritae potestatis daemonicae argumentum in eo cernitur quod Christiani ubique terrarum daemones per nomen Iesu Christi ex corporibus hominum expellant (cp. 6). Potest quidem Deus totum mundum dissolvere ut neque daemones amplius sint neque homines consiliis eorum inservientes. Quamquam differt interitum mundi ac supplicium de illis sumendum propter Christianos scilicet ut semen Christianorum propagetur. Tandem fiet conflagratio: quae tamen non ex fato eveniet, quia fatum nec libertati nec virtuti locum relinquit. Libertas autem et angelis et hominibus concessa ne tollatur, Deus homines a daemonibus incitatos non prohibet quominus Christianos interficiant: at merito poenam in aeterno igne persolvant“ (cp. 17). (Utinam istud aliquo loco expressisset ipse auctor capitulorum; est enim haec sententia refutationis summa; sed frustra quaero. Immo quod cp. 7 init. dictum est: „Deum differre excidium mundi Christianorum seminis causa“, auctoris est responsio et aut hoc loco de Otto subsistere debebat aut pergere, cum cp. 8 optime excipiat cp. 7 fin. Sed disiungendi ea capita nullam video causam nisi eorum numerum et studium interpretis ea capitula quantum fieri possit ad rationis leges redigendi).

„Iam probat Iustinus Christianorum innocentiam ipsis persecutionibus commendari. Si enim semper daemonibus invisi fuerunt qui auxilio *λόγου σπερματικοῦ* (rationis disseminatae) aliquam veritatis scintillam adsecuti sunt, tanto magis istis Christiani odio esse debent, qui totum *λόγον* incarnatum (Christum) totamque veritatem amplectuntur. Ac daemones expellendo aeterna eis supplicia denuntiant“ (cp. 8) [32].

Quodsi quis hanc recapitulationem simillimam ei, quam

[32]) de Otto l. c. prolegom. p. LXXXII.

Maranus et Braun-Gutberlet composuerunt, cum ipsis secundae Apologiae verbis contulerit, non eum fugiet, quantum tacite additum, quantum omissum, quantum perperam intellectum sit. Nec meliore nota digna sunt „summaria", quae Braun-Gutberlet p. XI. et Gildersleeve (p. 206 ss) suis editionibus addiderunt.

26. Verum stomachum movet Engelhardti [33]) descriptio, quam hic apponere libet.

„Primum quidem Iustinus conatur diluere exceptionem eorum, qui mirum esse dicunt, cur Christiani tantopere resistant legibus quibus in eos capitis poena statuta est, qui idem morte summam felicitatem, immo tantam adepturos se esse sperent, ut paene quaerendum sit, cur non ipsi se trucident. Deinde II, 5 fingit quaestionem, quanam de causa Christianorum Deus, si sit verus, non possit suos servare ex hominum insidiis, respondetque ita (c. 5—8), ut primum daemones afflictionum auctores esse dicat, deinde exponit posse Deum daemonum frangere dominationem deleto mundo cum malis hominibus et angelis; sed nolle, cum id non conveniat cum suo de rerum conservatione consilio, quo quam plurimos homines sibi adsciscere mundique exitium tum demum fieri statuerit, cum omnes homines, quorum quantus futurus esset numerus Deus a rerum exordio praefinierit, aut bonum aut malum elegissent. Non naturae necessitate rerum

[33]) von Engelhardt, das Christentum Justins des Martyrers, Erlangen 1878, p. 109 in Nota: „Zunächst sucht Justin (II, 4) die Einrede derer zu beseitigen, die da sagen, es sei doch sonderbar, dass die Christen sich so energisch gegen die Verhängung der Todesstrafe auflehnten, während sie doch vom Tode das höchste Mass der Seligkeit, ja soviel erwarteten, dass man nur fragen könne, warum sie sich nicht selbst töteten. Und II, 5 geht er auf die Frage ein, warum denn der Christengott, wenn er der wahre sei, seine Anhänger nicht vor den Nachstellungen der Menschen zu retten vermöge. Er beantwortet sie cp. 5—8, indem er zunächst die Dämonen als Anstifter der Verfolgung bezeichnet und sodann den Gedanken durchführt, Gott könne allerdings die Herrschaft der Dämonen brechen, indem er die ganze Welt mit allen bösen Menschen und Dämonen vertilge, aber das entspräche nicht seinem Weltplane, der darauf gerichtet sei, möglichst viele Menschen zu gewinnen und das Ende der Welt erst dann eintreten zu lassen, wenn alle Menschen, deren Zahl er von Anfang an bestimmt habe, sich in freier Wahl für das Gute oder Böse entschieden hätten. Nicht nach physischer Notwendigkeit verlaufe die Weltentwicklung, sondern sie stehe in engster Beziehung zu den Handlungen der Menschen und bezwecke überall Belohnung und Bestrafung."

conditionem regi sed proxime abesse ab hominum factis et nunquam non ad praemia aut poenas spectare".

27. Quanto melius Donaldson [34])! Is enim quamvis cum aliis in eo consentiat, quod totam refutationem in daemonum operatione ponat, alias certe non obtrudit opiniones illis capitibus. Ita enim: „Sunt, inquit, qui dicant: Si Deus a Christianis staret, illos non posse superari ab adversariis. Quibus ut respondeat, explicat originem daemonum, eorum eversionem Christi adventu futuram, rerum excidium a deo dilatum, dum Christianorum seges congesta sit. Addit, cum daemones infesti fuerint vel Stoicis quibusdam, ut quibus insitum esset rationis semen, quanto infestiores eos esse Christianis universae rationis compotibus".

28. Sed finem faciamus compendiariis expositionibus apponendis, quae nimis alienae sunt ab auctore. Ipsum autem, non interpretes si nos sequimur, nullo negotio illud ingens discrimen agnoscamus, quod est inter eum, qui martyrum Romanorum exitum clare atque perspicue [35]) narravit, et eum qui haec capita condidit. Nam ille quam breviter succincte nervose, quam omnia ut iratum decet neque ab eius animi commotione abhorrent paucae illae sententiae interiectae. Hic autem caret omni animi commotione; acerbam illam prioris exceptionis dissimulationem irrisionemque quam innocue intellexit, quam umbratiliter refutavit, quam longinqua atque recondita adhibuit argumenta. Ille quam apte res tractandas instituit disposuit narravit; hic quam temere aliquas voculas aucupatur, ut ibi sua figmenta aliud ex alio deponat, quam nulla elegantia, vi, subtilitate disputat. Ille ad rem festinat et obstacula removet; hic captat impedimenta, ut quam diutissime sibi liceat evagari in daemonibus et ratione seminali. Eo enim omnem orationem

[34]) Donaldson, history of Christian literatur and doctrine II, 197: „Some one might say: If God were on your side, you would not be overpowered by the wiked. In answering this question he explains the origin of demons, Christs coming to destroy their power, and Gods putting off the destruction of the world, until the whole seed of Christians be gathered. He remarks that the demons persecuted even some of the Stoics, because they had in them the seed of the λόγος. How much more likely that they would persecuted Christians who have the knowledge of the whole λόγος".

[35]) Bücheler, Rhein. Museum. 1880, p. 280.

deflexit summo studio, summa contentione, neque unquam piget eum cocta recoquere. Recte igitur Christ[36]) iudicavit Iustini opera qualia habemus neque dicendi genere neque disserendi subtilitate praestare. Atqui talia martyrem philosophum ad philosophum imperatorem scripsisse nemo crediderit. Iam vero demonstraturi sumus ea quae his capitibus statuuntur ab Iustini doctrina imo ab eius aetate esse prorsus aliena.

Caput V.

De daemonibus, divinis nominibus, ratione seminali quid statuerit Iustinus.

29. Adgressuris nobis ad exploranda Iustini placita non, opinor, licet ipsius scripta codicibus servata consulere, ut quae in interpolationum suspicionem cadant, nisi excipere velimus dialogum cum Tryphone habitum interpolaturo difficiliorem ob sermonis rationem, sed quam cautissime adeamus auctores Iustino fere aequales, qui eius operibus usi esse videntur.

Horum autem auctorum facile princeps arbitrandus est D. Irenaeus, id quod nuper Harnackius in memoriam revocavit (l. c. p. 131 n. 72) atque inprimis illud adv. haer. I, 28, 1, (p. 258 ed. Stieren; I, 26, 1, p. 220 ed. Harvey), quod Graecum servavit Eusebius H. eccl. IV, 29 (ed. Dindorf p. 180), dignum existimo quod hic addam: „*ἀπὸ Σατορνίνου καὶ Μαρκίωνος οἱ καλούμενοι Ἐγκρατεῖς ἀγαμίαν ἐκήρυξαν, ἀθετοῦντες τὴν ἀρχαίαν πλάσιν τοῦ Θεοῦ καὶ ἠρέμα κατηγοροῦντες τοῦ ἄρρεν καὶ θῆλυ εἰς γένεσιν ἀνθρώπων πεποιηκότος καὶ τῶν λεγομένων παρ' αὐτοῖς ἐμψύχων ἀποχὴν εἰσηγήσαντο ἀχαριστοῦντες τῷ πάντα πεποιηκότι Θεῷ. Ἀντιλέγουσί τε τῇ τοῦ πρωτοπλάστου σωτηρίᾳ· καὶ τοῦτο νῦν ἐξηυρέθη παρ' αὐτοῖς, Τατιανοῦ τινος* (sic Stieren; Harvey: *Τατιάνου τινός*) *πρώτως ταύτην εἰσενέγκαντος τὴν βλασφημίαν. Ὃς Ἰουστίνου ἀκροατὴς γεγονώς, ἐφ' ὅσον μὲν συνῆν ἐκείνῳ οὐδὲν ἐξέφηνε τοιοῦτον· μετὰ δὲ τὴν ἐκείνου μαρτυρίαν ἀποστὰς τῆς ἐκκλησίας, οἰήματι διδασκάλου ἐπαρθεὶς καὶ τυφωθείς, ὡς διαφέρων τῶν λοιπῶν, ἴδιον χαρακ-*

[36]) Christ, Gesch. d. griech. Litteratur §. 602 p. 641.

τῆρα διδασκαλείου συνεστήσατο· Αἰῶνάς τινας ἀοράτους ὁμοίως τοῖς ἀπὸ Οὐαλεντίνου μυθολογήσας· τὸν γάμον τε φθορὰν καὶ πορνείαν παραπλησίως Μαρκίωνι καὶ Σατορνίνῳ ἀναγορεύσας· τῇ δὲ τοῦ Ἀδὰμ σωτηρίᾳ παρ' ἑαυτοῦ τὴν αἰτιολογίαν (sic Stieren ad codd. Eusebianos et Dindorf, sed legendum est cum interprete Latino, qui habet „contradictionem faciens", ut ex supra dictis apparet: ἀντιλογίαν) ποιησάμενος".

30. Hic locus quamquam ad Iustini doctrinam accuratius perspiciendam non ita multum conferre videtur, tamen inde efficere licet:

1) Iustinum vera docuisse, i. e. Irenaeo non dissimilia.
2) Iustinum gloria floruisse eximia prae ceteris.
3) Iustinum gnosticorum, qui dicuntur, de aeonibus, de Adami condemnatione, de matrimonio opiniones repudiavisse, praesertim qui earum inventores in haereticis numeret, ut Valentinum et Marcionem.
4) Tatiani orationem quae ad Graecos inscribitur, post Iustini martyrium scriptam[37]) non reddere Iustini imaginem incorruptam.

31. Diximus supra Iustini doctrinam non longe abesse ab Irenaeo. Sed nescio an plus dicere liceat. Nam Irenaeus praeterquam quod illius dicta aliquoties cum laude repetit, eius de omnibus haeresibus libro videtur quam potissimum usus esse. Hoc ut credam adducor non solum quod Simonis magi, Menandri, Marcionis expositio utraque cum altera plane concordat, sed etiam quod ille κρείττων[38]), ut opinor, nemo alius est nisi Iustinus. In hunc enim, si omnes locos, quibus de eo agitur, mihi ob oculos pono, optime omnia indicia quasi conspirant

---

[37]) A. H(ilgenfeld), Anzeige von A. Harnack und Th. Zahn über das Diatessaron in Ztschr. f. wiss. Theol. Jhrg. 26. 1883, p. 120. in huius rei testimonium adfert Tat. or. c. 20, 26; 23, 12. 15. — Equidem minime probo Dembowski et Harnacki de Eusebio Tatianum adulterante sententiam. Hic animadvertere placet, cum apologiis non magis conferendas esse orationes, quas antiqui scriptores Christiani ad Graecos vel ad gentes inscripserunt, quam causarum actiones cum exhortationibus (προτρεπτικοὶ λόγοι). — Harnackius negat Tatianum mortuo demum Iustino orationem scripsisse (l. c. p. 196), cui ne adsentiar, loci supra laudati prohibent.

[38]) Iren. adv. haer. l. I. praef. 2 p. 4 ed. Stieren; p. 3 ed. Harvey et alibi cf. infra.

neque video cur Hilgenfeld[39]) de Polycarpo cogitaverit. Ac primum quidem dicit Irenaeus in totius operis praefatione[40]): „Ἡ γὰρ πλάνη καθ' αὑτὴν μὲν οὐκ ἐπιδείκνυται, ἵνα μὴ γυμνωθεῖσα γένηται κατάφωρος, πιθανῷ δὲ περιβλήματι πανούργως κοσμουμένη καὶ αὐτῆς τῆς ἀληθείας ἀληθεστέραν ἑαυτὴν παρέχειν φαίνεσθαι διὰ τῆς ἔξωθεν φαντασίας τοῖς ἀπειροτέροις, καθὼς ὑπὸ τοῦ κρείττονος ἡμῶν εἴρηται ἐπὶ τῶν τοιούτων ὅτι λίθος τὸν τίμιον σμάραγδον ὄντα καὶ πολυτίμητόν τισιν ὕαλος ἐνυβρίζει διὰ τέχνης παρομοιουμένη ὁπόταν μὴ παρῇ ὁ σθένων δοκιμάσαι καὶ τέχνῃ διελέγξαι τὴν πανούργως γενομένην· ὅταν δὲ ἐπιμιγῇ ὁ χαλκὸς εἰς τὸν ἄργυρον, τίς εὐκόλως δυνήσεται τοῦτον ἀκεραίως δοκιμάσαι“;

Deinde[41]): καθὼς ὁ κρείσσων ἡμῶν ἔφη περὶ τῶν τοιούτων (interpres lat. „de talibus prophetis“) ὅτι τολμηρὸν καὶ ἀναιδὲς ψυχὴ κενῷ ἀέρι θερμαινομένη“.

Tertium[42]): Sicut quidam dixit superior nobis de omnibus qui quolibet modo depravant, quae sunt Dei et adulterant veritatem: In Dei lacte gypsum male miscetur.

Quartum[43]): Quapropter hi qui ante nos fuerunt et quidem multo nobis meliores, non tamen satis potuerunt contradicere his qui sunt a Valentino, quia ignorabat regulam ipsorum etc. . . .

Hic autem postremus locus cum de multis tum certe de Iustino dici, ut qui ante Irenaeum librum adversus haereses scripserit, nemo negaverit. Nec absonum fuerit a Graecorum more hic de uno homine agi. Hos quattuor locos si accurate perpendimus, haec possumus ratione consequi: Quem Irenaeus meliorem se (κρείττονα) et superiorem (dixerit forsitan auctor ipse ὑπέρτερον) nominat, eum rem Christianam ab haereticis defendisse neque solum occasione data et quasi per trans-

---

[39]) Hilgenfeld, Ztschr. f. wiss. Theol. 1874, p. 343 apud Funk, Patrum Apostolicorum opera, Vol. II, Tübingen 1881, p. 301.

[40]) Iren. adv. haer. l. I. praef. n. 2 ed. Stieren, pg. 4 ss.; pg. 3 ed. Harvey. Epiphanius, H. 31. c. 9. (ed. Dindorf vol. II, p. 147.)

[41]) ibd. I, 13, 3 ed. Stieren pg. 150; ed. Harvey cp. 7 pg. 119. Epiphanius H. 34 c. 2 ed. Dindorf, II, 220.

[42]) ibd. III, 17, 4. ed. Stieren p. 516; ed. Harvey c. 18 vol. II, p. 95.

[43]) Iren. praef. ad l. IV. 2 ed. Stieren p. 558; ed. Harvey n. 1. vol. II, p. 144.

ennam. Nam similia illa primo et tertio loco posita indicia sunt profitentis se arte ac ratione falsa a veris distincturum esse imperitorum causa; quartus locus aperte eos significat, qui data opera atque ex consulto cum haereticis decertaverint eorumque placita impugnaverint. cf.: „*εἴρηται ἐπὶ τῶν τοιούτων*“, „*ἔφη περὶ τῶν τοιούτων*“, „dixit de omnibus qui etc“. Atqui primus locus simillimus est ei qui Iustini apol. II, c. 11 (ed. de Otto p. 230) et postea occurrit atque adeo alter alterum locum tuetur. Verisimile ergo mihi videtur, illum *κρείττονα* esse Iustinum eumque ab hac sententia aptissima illa quidem, exorsum esse suum de haereticis opus. Neque alium qui haereticos se profiteatur lacessiturum inter eos qui ante Irenaeum fuerunt invenio, accedit autem quod non ignobilis is auctor existimandus est, quem Irenaeus addito articulo „*τὸν κρείττονα*“ dixerit.

32. Itaque ex hac quoque consideratione consequens fit, ut Iustinum ex Irenaeo saltem magna ex parte cognosci liceat. Quod quoniam demonstrasse nobis videmur, primum quid de angelis, deinde quid de Dei Christique nomine, tum quid de ratione seminali docuerit Irenaeus investigabimus.

33. Primum quidem de daemonibus haec potissimum ex Irenaeo et Apologia II quaeso conferas.

Iren. V, 24, 4, p. 783 ed. Stieren vol. II, p. 390, ed. Harvey l. V, c. 24, 4 n. 2, c. 25, vol. II, p. 390.	Iust. Ap. II, 5, p. 210 ed. de Otto.
„Diabolus quum sit unus ex his angelis qui super spiritum aeris praepositi sunt, quemadmodum Paulus apostolus in ea quae est ad Ephesios manifestavit (Eph. 2, 2), invidens homini apostata a divina factus est lege. Et quoniam per hominem traducta est apostasia eius et examinatio sententiae eius homo factus est, ad hoc magis magisque semetipsum	*Ὁ θεὸς . . . τὴν μὲν τῶν ἀνθρώπων καὶ τῶν ὑπὸ τὸν οὐρανὸν πρόνοιαν ἀγγέλοις, οὓς ἐπὶ τούτοις ἔταξε, παρέδωκεν. οἱ δ' ἄγγελοι . . . παραβάντες τήνδε τὴν τάξιν . . . παῖδας ἐτέκνωσαν, οἵ εἰσιν οἱ λεγόμενοι δαίμονες καὶ πρόσετι λοιπὸν τὸ ἀνθρώπειον γένος ἑαυτοῖς ἐδούλωσαν.*

contrarium constituit homini invidens vitae eius et in sua potestate apostatica volens concludere eum"....

Iren. adv. haer. IV, 41, 1. p. 708 ed. Stieren; ed. Harvey IV, 66, 2; c. 67 T. II, p. 304.

Quoniam angelos quosdam dixit diaboli quibus aeternus ignis praeparatus est et rursus in zizaniis sit (Christus): zizania sunt filii maligni (Matth. 13,38), necessarium est dicere, quoniam omnes qui sunt abscessionis adscripsit illi qui princeps est huius transgressionis. Sed non ille quidem natura aut angelos aut homines fecit. Nihil enim in totum diabolus invenitur fecisse, videlicet quum et ipse creatura sit Dei quemadmodum et reliqui angeli (cf. ibid. § 2). Qui autem non credunt et non faciunt eius (Dei) voluntatem, filii et angeli sunt diaboli."

Iustinus, l. c.

οἱ δ' ἄγγελοι παραβάντες τήνδε τὴν τάξιν γυναικῶν μίξεσιν ἡττήθησαν καὶ παῖδας ἐτέκνωσαν οἵ εἰσιν οἱ λεγόμενοι δαίμονες.

Hoc autem loco egregie inlustratur illud Iren. IV, 36, 4, p. 685 ed. Stieren, l. IV, c. 58, 4, vol. II, p. 279 ed. Harvey, simile profecto aliqua ex parte Iustini sententiae:

Temporibus Noë diluvium inducens (verbum Dei) ut exstingueret pessimum genus eorum qui tunc erant homines qui iam fructificare Deo non poterant quum angeli transgressores commixti fuissent iis.

Iust. l. c.

οἱ δ' ἄγγελοι παραβάντες τήνδε τὴν τάξιν γυναικῶν μίξεσιν ἡττήθησαν καὶ παῖδας ἐτέκνωσαν κτλ.

Quod autem hoc loco angelorum transgressorum Irenaeus mentionem fecit, ex Septuaginta qui vocantur interpretibus eum

hausisse apparet. Hi enim Gen. VI, 2, ut hodie quoque est in codice Alexandrino: „*ἰδόντες δὲ οἱ ἄγγελοι τοῦ θεοῦ τὰς θυγατέρας τῶν ἀνθρώπων ὅτι καλαί εἰσιν, ἔλαβον ἑαυτοῖς ἀπὸ πασῶν ὧν ἐξελέξαντο κτλ.*“ Sed quidquid de illis angelis transgressoribus statuimus deque eorum cum hominibus commixtione, pessimum eorum genus a Deo extinctum dicit Irenaeus, Pseudo-Iustinus autem eorum certe prolem adhuc exsistere existimat cf. Ap. II, c. 6 fin., c. 7—8.

Ceterum equidem vix crediderim de ipsis quos vocant Christiani angelis locutum esse ibi Irenaeum. Nam is l. V. c. 26, 2 p. 789 ed. Stieren IV, c. 26, 2. 3. vol. II, p. 396 ed. Harvey: „per Gnosticos inquit Satanas nunc et non ante visus est maledicere Deo. Nam ipse per semetipsum nude non audet blasphemare suum Dominum quemadmodum et initio per serpentem seduxit hominem quasi latens Deum“. Deinde laudat Iustinum hoc modo: „*καλῶς ὁ Ἰουστῖνος ἔφη ὅτι πρὸ μὲν τῆς τοῦ Κυρίου παρουσίας οὐδέποτε ἐτόλμησεν ὁ Σατανᾶς βλασφημῆσαι τὸν θεὸν ἅτε μηδέπω εἰδὼς αὐτοῦ τὴν κατάκρισιν· μετὰ δὲ τὴν παρουσίαν τοῦ Κυρίου ἐκ τῶν λόγων αὐτοῦ καὶ τῶν ἀποστόλων μαθὼν ἀναφανδόν, ὅτι πῦρ αἰώνιον αὐτῷ ἡτοίμασται κατ' ἰδίαν γνώμην ἀποστάντι τοῦ Θεοῦ καὶ πᾶσι τοῖς ἀμετανοήτως παραμείνασιν ἐν τῇ ἀποστασίᾳ, διὰ τῶν τοιούτων ἀνθρώπων βλασφημεῖ τὸν τὴν κρίσιν ἐπάγοντα Κύριον ὡς ἤδη κατακεκριμένος καὶ τὴν ἁμαρτίαν τῆς ἰδίας ἀποστασίας τῷ ἐκτικότι αὐτὸν ἀποκαλεῖ ἀλλ' οὐ τῇ ἰδίᾳ αὐθαιρέτῳ γνώμῃ* . . . . Sic autem et hi [Gnostici] diabolico spiritu pleni innumeras accusationes inferunt factori nostro, qui et Spiritum nobis donaverit et legem omnibus aptam posuerit et nolunt iustum esse iudicium Dei“.

Nonne ex hoc egregio ipsius Iustini testimonio manifestum est Iustinum praeter primorum hominum depravationem a diabolo serpentis specie occulto factam aliud delictum usque ad Christi tempora commisisse angelos negare? An idem igitur poterat dicere illos angelos ante Christum non solum convicia fecisse Deo, verum etiam omnium scelerum auctores exstitisse, ut Apol. II, c. 5 adfirmatur? Hoc nemo, ut opinor, crediderit. Accedit quod Iustinus ipse de Angelis desertoribus idololatriae auctoribus longe aliam sententiam adfert in dial. c. Tryphone c. 78 fin., c. 79, ed. de Otto II. p. 282 ss. potissimum *καὶ Δαυὶδ ὅτι· οἱ θεοὶ τῶν ἐθνῶν δαιμόνιά εἰσιν εἶπεν, ἐπίστασθε* . . . .

ibid. p. 286. Neque quae alii scriptores Christiani Iustino fere aequales de angelorum malorum prole Gen. VI, 2 perperam interpretati statuunt, ea cum Apol. II, c. 5 conveniunt. Adeo non modo illud caput 5 ab Apologia secunda, sed ab omni Iustini sententia plane abhorret.

34. Deinde quae de Christi nomine Apol. II, c. 6 exponuntur, potius a gnosticis quos Iustinus insectatur quam ab ipso Iustino profecta esse videntur, quamquam quae de dei nominibus ibidem disputantur, ea non aliena esse a Iustini sententia non dubito concedere. Hic quoque sententiae sententiam opponamus:

Apol. II, c. 6, p. 212s.	Iren. adv. haer. l. III, c. 9, 3, p. 453 ed. Stieren; lib. III, c. 10, vol. II, p. 32 ed. Harvey.
Ὁ δὲ Υἱὸς ἐκείνου, ὁ μόνος λεγόμενος κυρίως υἱός, ὁ λόγος πρὸ τῶν ποιημάτων καὶ συνὼν καὶ γεννώμενος, ὅτε (alii: *ὅτι*; vide de Otto p. 213 n. 4) *τὴν ἀρχὴν δὶ αὐτοῦ πάντα ἔκτισε καὶ ἐκόσμησε* (Grabius: *ἔχρισε καὶ ἐκόσμησε*) *Χριστὸς μὲν κατὰ τὸ κεχρῖσθαι καὶ κοσμῆσαι τὰ πάντα δὶ αὐτοῦ τὸν θεὸν λέγεται, ὄνομα καὶ αὐτὸ περιέχον ἄγνωστον σημασίαν, ὃν τρόπον καὶ τὸ „θεός" προσαγόρευμα οὐκ ὄνομά ἐστιν, ἀλλὰ πράγματος δυσεξηγήτου ἔμφυτος τῇ φύσει τῶν ἀνθρώπων δόξα. Ἰησοῦς δὲ καὶ ἀνθρώπου καὶ σωτῆρος ὄνομα καὶ σημασίαν ἔχει.*	Non enim Christus tunc (in baptismate Matth. 3, 16) descendit in Iesum neque alius quidem Christus, alius vero Iesus, sed Verbum Dei, qui est Salvator omnium et dominator coeli et terrae, qui est Iesus (quemadmodum ante [c. 6] ostendimus), qui et adsumsit carnem et unctus est a Patre Spiritu Iesus Christus factus est. Nam secundum id quod Verbum Dei homo erat ex radice Iesse et filius Abrahae, secundum hoc requiescebat Spiritus Dei supra eum et ungebatur ad evangelizandum hominibus. cf. c. 10, 4, p. 457 — c. 16, 1, p. 503 ed. Stieren; c. 11, 3 fin. vol. II, p. 37 — c. 16, vol. II, p. 82 ed. Harvey.

Quod autem hos Apologiae et Irenaei locos contuli, meo iure feci. Nam Irenaei locus pertinet ad ea argumenta, quibus unum eundemque deum et ab prophetis et ab apostolis esse

nuntiatum ostendit, in qua demonstratione etiam Iustini inlustris vox laudatur (l. V, 26, 2, p. 755s. ed. Stieren; l. V, 26, 3, vol. II, p. 39s. ed. Harvey): „*καὶ καλῶς Ἰουστῖνος ἐν τῷ πρὸς Μαρκίωνα συντάγματί φησιν· ὅτι αὐτῷ τῷ Κυρίῳ οὐδ' ἂν ἐπείσθην, ἄλλον Θεὸν καταγγέλλοντα παρὰ τὸν δημιουργὸν* et nutritorem nostrum. Sed quoniam ab uno Deo qui et hunc mundum fecit et nos plasmavit et omnia continet et administrat, unigenitus filius venit ad nos, suum plasma in semetipsum recapitulans, firma est mea ad eum fides et immobilis erga Patrem dilectio utraque Deo nobis praebente".

In Apologia vero ad imperatores missa deorum illos quidem cultores ita Iustinum loqui ut eis saltem, qui Christianae religionis imperiti sunt, duos Deos, Patrem et Christum, a Christianis coli liberum suspicandi arbitrium relinquat? Quid quod postea Christum post Deum (*μετὰ τὸν θεόν*) a Christianis adorari amarique dicit[44]? Nonne haec inter se maxime contraria ac plane absurda et inepta in Christianorum causa adversus deorum cultores agenda?

35. Superest quaestio de ratione seminali omnibus hominibus cognoscendae veritatis causa insita. Cuius notionem cur a Stoicis ipsis repetisse Iustinum opinetur Heinze[45]), mirum mihi videtur. Quae vero Ludovicus Dunker[46]) hac de re exponit, magis speciosa quam vera sunt. In Apol. II, c. 8 enim nihil est reconditae atque sublimis illius Stoicorum notionis nisi nomen *λόγου σπερματικοῦ*. Operae autem pretium est eum locum hic exscribere[47]): „*Καὶ τοὺς ἀπὸ τῶν Στωϊκῶν δὲ δογμάτων, ἐπειδὴ κἂν τὸ ἠθικὸν λόγον κόσμιοι γεγόνασιν, ὡς καὶ ἔν τισιν οἱ ποιηταὶ διὰ τὸ ἔμφυτον παντὶ γένει ἀνθρώπων σπέρμα τοῦ λόγου, μεμισῆσθαι καὶ πεφονεῦσθαι οἴδαμεν . . . Οὐδὲν δὲ θαυμαστόν, εἰ τοὺς (οὐ) κατὰ σπερματικοῦ λόγου μέρος, ἀλλὰ*

[44]) Apol. II, 13 p. 238.

[45]) Dr. Max Heinze, Die Lehre vom Logos in der griech. Philosophie, Oldenburg 1872, p. 322: „Wie er (der *λόγος σπερματικός*) in die christl. Speculation überging, ist bekannt aus Justin und Origines, von denen ihn der erstere direkt aus der Stoa . . . . erhalten hat."

[46]) Zur Gesch. der christl. Logoslehre in d. ersten Jhrhdtn. Die Logoslehre Justins des Mart., in Krische, Göttinger Studien 1847, II. Abt. Göttingen p. 1123—1159; cf. inprimis p. 1147; 1152.

[47]) Apol. II, c. 8, p. 220, 222.

κατὰ τὴν τοῦ παντὸς λόγου, ὅ ἐστι Χριστοῦ, γνῶσιν καὶ θεωρίαν πολὺ μᾶλλον μισεῖσθαι οἱ δαίμονες ἐλεγχόμενοι ἐνεργοῦσιν. (cf. c. 10[48]) μεγαλειότερα μὲν οὖν πάσης ἀνθρωπείου διδασκαλίας φαίνεται τὰ ἡμέτερα· διὰ τὸ (Codd. διὰ τοῦτο) λογικὸν τὸ ὅλον τὸν φανέντα δι' ἡμᾶς Χριστὸν γεγονέναι . . . ὅσα γὰρ καλῶς ἀεὶ ἐφθέγξαντο καὶ εὗρον οἱ φιλοσοφήσαντες ἢ νομοθετήσαντες, κατὰ λόγου μέρος δὶ εὑρέσεως καὶ θεωρίας ἐστὶ πονηθέντα αὐτοῖς. Ἐπειδὴ δὲ οὐ πάντα τὰ τοῦ λόγου ἐγνώρισαν, ὅς ἐστι Χριστός, καὶ ἐναντία ἑαυτοῖς πολλάκις εἶπον . . . Χριστῷ δὲ τῷ καὶ ὑπὸ Σωκράτους ἀπὸ μέρους γνωσθέντι (λόγος γὰρ ἦν καὶ ἔστιν ὁ ἐν παντὶ ὤν . . .) οὐ φιλόσοφοι . . . μόνον ἐπείσθησαν . . . c. 14, p. 238: ἕκαστος γάρ τις (τῶν φιλοσόφων καὶ ποιητῶν καὶ συγγραφέων) ἀπὸ μέρους τοῦ σπερματικοῦ θείου λόγου τὸ συγγενὲς ὁρῶν καλῶς ἐφθέγξατο . . . οἱ γὰρ συγγραφεῖς πάντες διὰ τῆς ἐνούσης ἐμφύτου τοῦ λόγου σπορᾶς ἀμυδρῶς ἐδύναντο ὁρᾶν τὰ ὄντα. Ἕτερον γὰρ ἐστι σπέρμα τινὸς καὶ μίμημα κατὰ δύναμιν δοθὲν καὶ ἕτερον αὐτὸ οὗ κατὰ χάριν τὴν ἀπ' ἐκείνου ἡ μετουσία καὶ μίμησις γίνεται".

En loci quibus de ratione seminali disputatur. Hinc magis colligendum est, non argumentis aliunde arcessitis, quid horum capitum auctor intellexerit λόγον σπερματικόν. Nec difficile est cognitu, nam auctor ipse contraria re opposita suam sententiam satis perspicuam reddidit. Eum secuti nos quoque singula contraria inter se opponamus, quo magis elucescant.

τὸ ἔμφυτον παντὶ γένει ἀνθρώπων σπέρμα τοῦ λόγου = σπερματικοῦ λόγου μέρος.	ἡ τοῦ παντὸς λόγου γνῶσις καὶ θεωρία.
λόγου μέρος	λογικὸν τὸ ὅλον
Χριστῷ ἀπὸ μέρους γνωσθέντι	πάντα τὰ τοῦ λόγου
μέρος τοῦ σπερματικοῦ λόγου = ἡ ἐνοῦσα ἐμφύτου τοῦ λόγου σπορὰ = σπέρμα καὶ μίμημα.	αὐτὸ, οὗ ἡ μετουσία καὶ μίμησις γίνεται.

Inde manifestum est Verbum Dei totum apud Christianos esse, Verbi Divini partes vel semina cum in omnibus hominibus tum in Graecis sapientibus inesse. Nec semen Verbi divini

[48]) Apol. II, c. 8 p. 224. 226. 228.

interpretandum est id, unde aliquid nascitur et crescit, sed idem valet atque pars totius rei similis velut auri particulae minutae similes sunt natura et splendore ponderi quamtumvis magno auri; seminis autem nomen convenit ei notioni propterea quod illae divinae mentis particulae per universum hominum genus seminum ritu dispersae sunt humanisque mentibus insitae; generandi autem ratio, quae in Stoicorum *λόγῳ σπερματικῷ* praecipue eminet, prorsus abest ab his seminibus. Atque ne dicas ex his seminibus quasi nasci cognitionem veri honestique: numquam utitur scriptor eiusmodi vocibus; neque enim *ἐκ τοῦ σπερματικοῦ λόγου* sed *διὰ τὸ σπέρμα τοῦ λόγου* et *κατὰ λόγου μέρος, ἀπὸ μέρους τοῦ σπερματικοῦ λόγου* et *διὰ τῆς ἐνούσης ἐμφύτου τοῦ λόγου σπορᾶς* cognovisse antiquos verum dicit. Quantum igitur inter se discrepant Stoicorum et nostri scriptoris de ratione seminali sententiae!

Verumenimvero quam ex secunda apologia cognoscimus seminalem rationem, ego minime is sum qui eam ipsi Iustino tribuam. Nam primum quidem Iustinus dedit eam apologiam ad imperatorem M. Aurelium Antoninum eumque Stoicis praeceptis penitus deditum probeque instructum. Atqui hic, quod de ratione seminali statuit, cum Stoicorum doctrina plane est consentaneum[49]). Non ergo verisimile est ei potuisse dari librum, cuius summa in adulterata *λόγου σπερματικοῦ* notione versatur[50]). Deinde Christiani scriptores quomodo de Verbi semine locuti sunt, discimus v. gr. ex Irenaei adv. haeret. l. I. praef. 3 ed. Stieren p. 10; t. I. p. 6 ed. Harvey: *αὐτὸς αὐξήσεις αὐτὰ (τά σοι γραφέντα) παρὰ σεαυτῷ ἅτε ἱκανώτερος ἡμῶν τυγχάνων οἱονεὶ σπέρματα καὶ ἀρχὰς λαβὼν παρ' ἡμῶν καὶ ἐν τῷ πλάτει σου τοῦ νοῦ ἐπὶ πολὺ καρποφορήσεις τὰ δι' ὀλίγων ὑφ' ἡμῶν εἰρημένα*". Est autem is loquendi modus ortus ex Luc. 8, 4ss. potissimum v. 11: „*ὁ σπόρος ἐστὶν ὁ λόγος τοῦ θεοῦ*". Atque haec comparandi ratio omnis posita est in frumenti generatione et incrementis.

---

[49]) M. Aurel. Ant. Comment. 4, 14, 21; 6, 24 ed. Stich Lipsiae 1882, p. 35, v. 13; p. 37, v. 13; p. 70, v. 6. Zeller, Die Philosophie der Griechen, III. Teil, I. Abt., 1. Hälfte, 2. Aufl. Leipz. 1865, p. 680.

[50]) cf. cp. 9 fin.: *τὰ νῦν δὲ ἐπὶ τὸ προκείμενον ἀνέρχομαι* et quae sequuntur (de Otto p. 224 ss).

Tum ne Christianis quidem omnem veritatem patere Irenaeus idem l. II, c. 28 n. 7, p. 387 ed. Stieren; l. II, c. 43 n. 1 t. I, p. 356 ed Harvey confirmat ex Apostoli sententia I. Cor. 13, 9s. „ἐκ μέρους γὰρ γινώσκομεν καὶ ἐκ μέρους προφητεύομεν· ὅταν δὲ ἔλθῃ τὸ τέλειον, τὸ ἐκ μέρους καταργηθήσεται". Cum autem Irenaeus eo loco exagitet Gnosticorum adrogantiam sibi solis absolutam perfectamque rerum divinarum scientiam vindicantium, atque illud ipsum Gnosticorum vanitatem et iactantiam arguendi negotium Iustinus prior suscepit, certum est eum minime sibi suisque perfectam rationem tribuisse.

Accedit quod eidem Gnostici Verbi divini et Demiurgi semina et generationes fabulabantur. cf. Iren. adv. haer. II, 28, 4. 5, p. 385 ed. Stieren; II, 42, 2ss. vol. I, p. 553 ed. Harvey; — I, 1, 1. p. 12 ed. Stieren; t. I, p. 9 ed. Harvey. — II, 14, 2, p. 320 ed. Stieren; II, 18, 2, t. I, p. 290s. ed. Harvey. — II, 19, 1. 3, p. 344s. ed. Stieren; II, 28, 1, p. 317ss. ed. Harvey. — An Iustinum Gnosticorum impugnatorem his ambiguis saltem vocibus usum esse statuemus?

Denique ne extincta quidem iam pridem Stoicorum secta, nedum vicina Iustini aetate, oblivione obruta est propria et nativa λόγου σπερματικοῦ vis. Nam Athenagoras quidem, qui item imperatori M. Aurelio supplicavit paulo post Iustinum (177—178 Aug. cf. Harnack l. c. p. 182) c. 6 Stoicorum doctrinam accuratissime expressit (Suppl. c. 6 — de Otto Corpus Apol. vol. VII, p. 32), cui simillimum locum ex (Plutarcho) de plac. philos. I, 7, p. 880 repetit Eusebius (praep. ev. XIV, 16, § 9): „εἰ γὰρ ὁ μὲν θεὸς πῦρ τεχνικὸν ὁδῷ βαδίζον ἐπὶ γενέσεις κόσμου, ἐμπεριειληφὸς ἅπαντας τοὺς σπερματικοὺς λόγους, καθ' οὓς ἕκαστα καθ' εἱμαρμένην γίνεται κτλ." Origenes autem de princ. II, 10, 3 haec: „Ita namque etiam nostra corpora velut granum cadere in terram putanda sunt, quibus insita ratio ea quae substantiam continet corporalem quamvis emortua fuerint corpora et corrupta atque dispersa, verbo tamen Dei ratio illa ipsa quae semper in substantia corporis salva est, erigat ea de terra et restituat ac reparet". Idem in libro de resurrectione (apud Epiph. contra haer. 64, 16 fin. ed. Dindorfius, Lipsiae vol. II, p. 604. 539 B.): „ῥητέον„ ὅτι ὁ σπερματικὸς λόγος ἐν τῷ κόκκῳ τοῦ σίτου δραξάμενος τῆς παρακειμένης ὕλης καὶ δι' ὅλης αὐτῆς χωρήσας, περιδραξάμενος αὐτῆς

τοῦ αὐτοῦ εἴδους, ὧν ἔχει δυνάμεων ἐπιτίθησι τῇ ποτε γῇ καὶ ὕδατι καὶ ἀέρι καὶ πυρὶ, νικήσας τὰς ἐκείνων ποιότητας, μεταβάλλει ἐπὶ ταύτην ἧς ἐστιν αὐτὸς δημιουργὸς . . . ."

Athanasius vero in oratione contra gentes n. 40 [51]): „*Ἀνάγκη τὸν ἐπικείμενον καὶ διακοσμήσαντα τοῦτον οὐκ ἄλλον τινα ἢ λόγον εἶναι τοῦ θεοῦ. Λόγον δέ φημι οὐ τὸν ἐν ἑκάστῳ τῶν γενομένων συμπεπλεγμένον καὶ συμπεφυκότα, ὃν δὴ καὶ σπερματικόν τνες εἰώθασι καλεῖν, ἄψυχον ὄντα καὶ μηδὲν λογιζόμενον μήτε νοοῦντα, ἀλλὰ τῇ ἔξωθεν τέχνῃ μόνον ἐνεργοῦντα κατὰ τὴν τοῦ ἐπιβάλλοντος αὐτὸν ἐπιστήμην κτλ.*"

Quid quod ne Cyrillum quidem Alexandrinum († 444) fugerit *λόγου σπερματικοῦ* vis? Is in oratione adv. eunuchos c. 9 [52]) castratos dicit corruptores et corruptos, quod quidem pertineat ad seminalem naturae rationem. Huius autem vim ignoraret Iustinus aequalis eius temporis quo Stoicorum disciplina una maxime florebat? Novisse vero eum Stoicorum placita testimonio est illorum expositio veritati consentanea (Dial. c. Tryph. 2. ed. de Otto II, p. 8): „*ἐπέδωκα ἐμαυτὸν Στωϊκῷ τινι καὶ διατρίψας ἱκανὸν μετ' αὐτοῦ χρόνον ἐπεὶ οὐδὲν πλέον ἐγίνετό μοι περὶ θεοῦ (οὐδὲ γάρ αὐτὸς ἠπίστατο οὐδὲ ἀναγκαίαν ἔλεγε ταύτην εἶναι τὴν μάθησιν), τούτου . . . ἀπηλλάγην*". Sed illum de ratione seminali locum insignem non didicisse aut potius perperam intellexisse Iustinus cuiquam videbitur?

Iam igitur satis nobis demonstrasse videmur quae illis cpp. 5—8 de daemonibus, de Christi nomine, de ratione seminali statuuntur, nullo modo ad Iustinum pertinere posse. Inde vestigia tenemus ad interpolatoris ingenium explorandum in reliqua apologia.

Caput VI.

De cap. 9 — 11.

36. Crescentis relationem non esse adnectendam expositioni de martyribus Romanis c. 2 factae Harnackius cum eis causis quas supra enumeravimus tum hac contendit [53]): „Initium,

[51]) Migne P. Gr. XXV, col. 805.

[52]) *Λόγος στηλιτευτικὸς κατὰ εὐνούχων.* Migne P. Gr. LXXVII, col. 1109: „*τὸν σπερματικὸν τῆς φύσεως λόγον παραφθείροντες καὶ φθειρόμενοι.*"

[53]) Harnack, D. Überlieferg. d. gr. Apolog. p. 139 n. 92: „Der Eingang des Crescenskapitels schliesst sich recht wohl an c. 8 fin. an; *οἱ ὠνομασ-*

inquit, capitis 3 optime excipit finem capitis 8; nam cum „*οἱ ὠνομασμένοι*“ de daemonibus interpretandi sint, transgressio ad Crescentem facta eximio praedita est acumine“.

Contra Maranus[54]: „Totus hic de Crescente locus . . . positus, ut antea, inter haec verba c. 8 *ὁ ἡμέτερος διδάσκαλος ἐδίδαξε*, ubi Iustinus de aeterno igne disserit, et ista nunc proxime sequentia c. 9: *Ἵνα δὲ μή τις εἴπῃ* etc., ubi philosophorum adversus ignem aeternum cavillationes refellit, sententiae seriem, ut quisque facile perspicit, mirum in modum turbaret. Dembowski vero[55], quamquam Maranum reprehendit, tamen illam de Crescente narrationem parum apte inter c. 8 et 9 collocari dicit.

37. Equidem si c. 4—8 genuina essent, concederem illud „*οἱ ὠνομασμένοι*“ de aliis non posse intellegi quam de daemonibus, quorum supra c. 8 mentio facta est, quamvis grammaticae leges exigant, ut „*οἱ ὠνομασμένοι*“ intellegantur esse prophetae, ut qui proxime laudentur. Verum timeo, ne Crescenti cynico nimium honoris tribuamus, si illum hominem contemptissimum statuamus daemonum adiutorem. Deinde ut optime perculit Iustinus Crescentem, ita nullo prorsus consilio daemones. Quid quod eo loco „unus daemonum“ diceretur insidias struxisse, aliis locis semper daemones omnes quasi instructa acie Christianos debellant? Accedit quod *ἐπιβουλευθῆναι* ad daemones referri potest, non item illud sive *ξύλῳ ἐμπαγῆναι* sive legimus *ἐντιναγῆναι*. Denique ut illud *οἱ ὠνομασμένοι* idem valeat atque quos supra nominavimus — ita enim interpretibus solet placere — ne tum quidem Maranus verba adnexuit non res et sententias. Nam eodem iure, quo Harnackius illud de daemonibus intellegit, Maranus de eis interpretatur qui c. 2 nominati sunt: de viro repudiato ab uxore Christianam religionem amplexa; de Urbico, de centurione, de omnibus ad quos illud c. 1 pertinet: „*τὰ πανταχοῦ ὑπὸ τῶν ἡγουμένων ἀλόγως πραττόμενα*“. Imo quod

μένοι sind die Dämonen und der Übergang zu Crescens erhält so ein besonderes acumen“.

[54]) cf. de Otto, p. 203 n. 1.

[55]) Dembowski, D. Quellen d. chr. Apol. I. Tl. die Apologie Tatians p. 58 n. 1: „Uns scheint diese Textänderung unberechtigt zu sein, obwohl auch wir fühlen, wie wenig diese Erzählung in den Zusammenhang von c. 8 u. 9 hineinpasst“.

his hominibus potentibus partimque nobilibus opponitur nescio quis de Cynicorum grege, id non sine acumine et acerbitate fit. Ceterum ego hunc locum non de nominatis sed de nobilibus interpretatus ita Latine verto: „Ego quoque suspicor insidias mihi structas esse aut ab illustri quodam viro aut certe a Crescente“ neque huic sententiae deesse acumen arbitror. Quae cum ita sint, expunctis Eusebio duce capitibus 4—8 Crescentis insidias cum Christianorum suppliciis nostro iure coniungimus.

38. Deinde Harnackius in ea quam supra nominavimus nota marginali, c. 9 init. quoque post relationem de Crescente positum si inveniamus, mirum esse negat, ut quod caput ab eis qui philosophi putantur, exordiatur.

Huius argumenti vim quo magis perspiciamus, quid de Crescente Iustinus narraverit, in memoriam est revocandum. Dicit igitur se suspicari insidias esse sibi structas cum ab aliis tum a Crescente, quem sermone instituto ignarum Christianae religionis deprehendisset. Eum philosophi nomine indignum esse, cum non studeat veritati suis commodis neglectis, imo nec verum nec bonum adgnoscat, sed solam indifferentiam. Atqui caput 9 praeter illud „*νομιζόμενοι φιλόσοφοι*“ nihil habet, quod ad c. 3 referatur; ipsi vero ei qui philosophi putantur, minime ex Cynicorum numero esse possunt, cum longe alia de morum honestate doceant quam indifferentiam Christianosque vituperent, quod virtutem non per se expetendam esse sed poenae declinandae causa putent. Igitur haec transgressio quam tantis laudibus extollit Harnackius, inepta prorsus et nisi obiter consideranti nemini tolerabilis esse videtur.

39. Caput 3 integrum quin sit genuinum, dubium non est. Nam Eusebius totum usque ad Socratis dictum amore dignum inseruit historiae ecclesiasticae. Postquam autem veritatem pluris esse faciendam quam hominem dixit, si iam veri loco honestum ponit (*ἀδύνατον δὲ Κυνικῷ . . . τὸ ἀγαθὸν εἰδέναι πλὴν ἀδιαφορίας*) — quid mirum in Iustino Platonis sectatore? Iam exspectaveris Cynicam indifferentiam redargui. Sed haec spes nos fallit. Imo auctor facit philosophos, quorum in numero Cynicum quoque ponit, quamvis rationis boni omnino ignarum, ea excipientes, quae non possunt excipere nisi qui bonum per se adpetendum esse statuunt.

(Cap. 9.) Sunt autem haec: Ne quis eorum qui philo-

sophi putantur dicat nugas esse ac terricula, quae statuant Christiani de aeterna iniustorum hominum poena, nec virtutem per se nos expetere, paucis respondeam: nisi haec ita se haberent, non esset Deus, aut, si esset, nihil curaret homines, nihil esset nec virtus nec vitium atque ut supra diximus, iniuste legislatores male facta vindicarent. Cum autem hi non sint iniusti et eorum parens per logon nos iubeat sui imitatores esse, qui his adsentiuntur, improbi non sunt. Morum instituta autem quod alia apud alios bona habentur, ea est causa, quod et mala a malis angelis orta sunt nec Christus omnia bona esse ostendit sed partim bona, partim mala. Id si postulatum erit, uberius disseram; iam ad propositum redeo". Haec concludendi ratio, quam ieiuna, quam homini Christianae veritatis imperito difficillima est intellectu, quot propositionibus mediis omissis efficitur, si deus sit curetque hominum res, ut necesse sit poenas improborum esse aeternas! Unum auctor refellit: ficta esse terroris causa impiorum aeterna supplicia; alterum omittit refellere: Christianos virtuti studere poenae fugiendae causa, vel potius id confirmat, cum ex poenis repetit virtutis vitiique rationem.

40. Quod autem expungendum censemus c. 9 ex Apologia, licet Marani transpositionem probemus, id facimus propterea quod 1) iam in prioribus quoque capitibus interpolatorem vidimus solere exceptionibus uti, ut sua inventa deponat, 2) deest concludendi elegantia quam c. 3 invenimus, 3) de angelis pravis disputandi nimis studiosum esse iam scriptorem c. 5—8 deprehendimus; 4) omnis concludendi ratio posita est in praeoccupata unius Dei opinione, quam prius confirmare debuit homo Iustini aequalis cum deorum cultoribus disputaturus. Sed imprimis mirum mihi videtur qua tandem ratione nunc demum absoluta maiore apologiae parte se ad propositum rediturum esse promittat. Quidnam vero istud propositum? An indifferentiae Cynicae refutatio aut acrior iniustorum iudicum reprehensio? Nam profecto, cum nunc ad propositum redit scriptor, adhuc per c. 4—9 digressionibus se indulsisse fatetur. Nos vero si neque Cynicum argui neque iudices vituperari invenimus, quid obstat, quominus alterum scriptorem alterum propositum sibi effinxisse putemus, praesertim cum id longe diversum sit a prioris auctoris instituto? Atqui ita res se habet. Nam redit interpolator c. 11 ad rationem seminalem, quam denuo

recoquit nullo novo argumento adhibito, nulla nova sententia, nisi quod Socrati unum deum esse docenti fidem a quoquam non habitam esse negat, Christo haberi a doctis indoctisque dicit. Piget huius capitis sententias recensere atque supervacaneum arbitror, cum iam supra demonstraverimus universam quae in Apol. II exstat de ratione seminali doctrinam ne ad aetatem quidem Iustini pertinere. De Otto sane hic quoque propositum auctoris tamquam ex oraculo divinavit; ita enim „Christiani vero, inquit[56]), non modo ob perfectam illam veritatis, cuius scintillae tantum ad oculos philosophorum fulserunt, cognitionem daemonibus invisi sunt, sed etiam propterea quod Christus praestiterit, ut ipsi homines indocti veram doctrinam et inde profluentem vivendi rationem sequantur". Utinam haec ita scripta exstarent in secunda Apologia.

41. Sequitur c. 12 sententia mirum in modum quasi abrupte repetens exceptionem c. 5. Quae illic omissa est refutatio, hic tandem aliquando fit. Sed miror, cur nemo adhuc editor hanc sententiam iniquissimo loco positam expunxerit, nisi forte locus similis Apol. I, c. 11 fin. p. 34 eam muniit. Nam apparet eam ex nota a lectore ad marginem adposita, ut res tractatas uno conspectu videret, in contextum fluxisse.

Iam vero postquam interpolatorem quam latissime evagantem secuti sumus, ipsum Iustinum cum Crescente congredientem eiusque indifferentiam evertentem videmus. Nam re vera Iustinum necesse est hic fabulam Socraticis commentariis celebrem de Hercule in trivio dubitante posuisse, ut inde et Cynicum argueret et transiret ad sententiam c. 12 init. Eusebio teste genuinam qua se apud Christianos adflictos et oppressos invenisse veritatem et virtutem refert.

Caput VII.

De reliquis Apol. II. capitibus.

42. Duo Socratis eximie dicta Iustinus obicit Crescenti Cynico: unum de veritate omnibus rebus anteponenda; alterum de virtutis vitiique discrimine. Quorum ut prius ad Cynici vanam iactantiam, ita ad eius indifferentiam alterum pertinet, cuius

[56]) l. c. Proleg. p. LXXXIII.

summa in eo sita est, ut vitium speciem prae se ferre ad animos pelliciendos aptam, virtutem duram videri atque horridam ostendatur. Inde fieri ut vel ex Christianorum perpessionibus ipsos innocuos, eorum adversarios sceleratos esse appareat. Hoc monere sufficiat quod c. 11 extr. dicitur, maxime contrarium esse neque conciliari posse eis quae supra de deorum ortu et operibus exposita sunt: „*οἱ δὲ νενοηκότες τὰ προσόντα τῷ ὄντι καλὰ καὶ ἄφθαρτοι τῇ ἀρετῇ· ὃ καὶ περὶ Χριστιανῶν καὶ τῶν ἀπὸ τοῦ ἄθλου καὶ τῶν ἀνθρώπων τῶν τοιαῦτα πραξάντων ὁποῖα ἔφασαν οἱ ποιηταὶ περὶ τῶν νομιζομένων θεῶν ὑπολαβεῖν δεῖ πάντα νουνεχῆ.*“ Sequitur deinde c. 12 init. locus ab Eusebio (H. eccl. IV, c. 8, p. 145 ed. Dindorf) laudatus, quo Iustinus dicit se collegisse ex mortis contemptu Christianorum virtutem et innocentiam; neminem enim voluptatibus deditum aut incontinentem humanaeque carnis devorationem bonam esse arbitrantem eiusmodi quae putet bonis ut privetur mortem amplecti, immo summo vivendi studio teneri talem hominem, ut quam diutissime frui sibi liceat istis bonis, nedum ultro se obiciat sententiae capitali. Haec optime Iustinus, verum iam interpolatorem totum in suo negotio versari manifestum est et ex argumento e daemonum consiliis hausto et ex sententiarum serie interrupta. Neque enim post illud: „*οὐχ ὅτι γε ἑαυτὸν κατήγγελλε φονευθησόμενον*“ sanus quidem scriptor potest dicere daemonum opera etiam hoc iam factum esse, ut improbi homines calumniis divulgatis Christianorum quosdam occiderent et famulos, pueros, mulierculas cruciatibus ac tormentis cogerent eiusmodi conficta scelera Christianis crimini dare.

Accedit quod Iustinus supra c. 1 et 2 crebra esse Christianorum supplicia nec pridem sumpta refert, interpolator quasi raras Christianorum caedes et minime praesentes significat. Neque quae sequuntur cum proposito a Iustino consilio congruunt. Nam suspecta sunt scelera obiecta deis, quorum exempla priore cp. Iustinus laude et imitatione digna esse censuit; suspectum est illud „*ὡς καὶ νῦν διὰ τῶνδε τῶν λόγων ἠγωνίσμεθα*“, ut quod ad alienas a Iustini consilio res pertineat; suspecta est item propter deorum crimina illa sententia extr. c. 12, quam optime emendatam a Büchelero V. Cl.[57]) hic adponimus: „*εἰ*

[57]) Rhein. Museum 1880 p. 280.

δὲ καὶ ἐν ὑμῖν τις ἦν (δίκαιος ἐπόπτης), τραγικῇ φωνῇ ἂν ἐβόησε ἐπί τι βῆμα ὑψηλὸν ἀναβάς· αἰδέσθητε ἃ φανερῶς πράττετε εἰς ἀναιτίους ἀναφέροντες καὶ τὰ προσόντα καὶ ἑαυτοῖς καὶ τοῖς ὑμετέροις θεοῖς περιβάλλοντες τούτοις ὧν οὐδὲν οὐδ' ἐπὶ ποσὸν μετουσία ἐστί· μετάθεσθε, σωφρονίσθητε." Neve quem moveat multarum et nefariarum religionum mentio: poterat ea flui ex aliis auctoribus, quos multos de Otto pag. 235 n. 14 nominat.

43. His interiectis sententiis interrumpitur quod c. 12 init. coeptum est narrari, quibus causis permotus Christianam religionem complexus sit Iustinus. Ea autem narratio percommode continuatur et absolvitur c. 13 init., ubi bene auctor redit ad illud Xenophonteum περίβλημα. Sed si hoc dicitur a pravis daemonibus Christianis circumdari, illud „ὑπὸ τῶν φαύλων δαιμόνων" ab interpolatore additum esse et ex ipsius collocatione et sententiae ratione apparet: „περίβλημα εἰς ἀποστροφὴν τῶν ἄλλων ἀνθρώπων περιτεθειμένον ὑπὸ τῶν φαύλων δαιμόνων" et ex eis quae sequuntur. Nam „καὶ τῶν ψευδολογουμένων ταῦτα . . . . κατεγέλασα" haud facile de daemonum irrisione, sed potius de Cynico Crescente similique hominum genere intellegendum est. Mox audimus martyrem Christianum nomen palam profitentem, sed quae sequuntur „οὐχ ὅτι . . . ." suspicionem movent, cum traducant ad rationem seminalem, rem ut demonstravimus a Iustino alienam, interpolatori gratissimam. Quod autem dicitur: „οὐχ ὅτι ἀλλότριά ἐστι τὰ Πλάτωνος διδάγματα τοῦ Χριστοῦ ἀλλ' ὅτι οὐκ ἔστι πάντη ὅμοια" quomodo οὐκ ἀλλότρια et οὐκ „πάντη" ὅμοια contrarie dici possint, praesertim cum non explicentur, non video.

44. Quod ex ipsius Iustini verbis minime dubitandis constat eius esse consilium, id etiam impedit, ne c. 14 genuinum putemus. In eo enim ob eam causam hunc libellum confecisse se auctor dicit, ut Christianae religionis ignari eam cognoscant, atque errores vulgares tollantur, quam ob causam petit, ut sive senatus, quem apologiae inscriptio nominat, sive Romani, quos c. 1 appellat, sive imperatores, quorum philosophiam et pietatem auctor extollit, eum librum promulgent. Sed si quis rem librariam antiquorum vel mediocriter novit, libri alicuius editionem potius auctoris eiusque librarii quam magistratuum fuisse non negaverit. Deinde quid sibi vult digressio de ratione aliquando Christianorum adversariis reddenda hic posita? Tum deorum

male factis gaudentium opinio cum c. 5 potius quam cum c. 11 concordat.

45. Capitis autem ultimi prima sententia iam Perionio suspecta et a Viro cl. de Otto uncis inclusa ex Simonis Magi mentione (Apol. I, 26 l. c. p. 765 et Dial. c. 120 t. I, p. II, p. 432) et ex irrisionis voce „*κατεγέλασα*“ (Apol. II, c. 13, p. 236) orta esse videtur. Inde quin interpolator nova commenta annexurus fuerit, mihi dubium non est. Quod sequitur: „*ἐὰν δὲ ὑμεῖς τοῦτο προγράψητε, ἡμεῖς τοῖς πᾶσι φανερὸν ποιήσαιμεν, ἵνα εἰ δύναιντο μεταθῶνται· τούτου γε μόνου χάριν τούσδε τοὺς λόγους συνετάξαμεν*“ id et rationis et grammaticae legibus contrarium est. Quid enim optativus „*ποιήσαιμεν*“? Quid autem sibi vult omissa particula „*ἄν*“ optativus ille „*ποιήσαιμεν*“? Quid intellegemus „*προγράψητε*“? Nam quod de Otto vertit: „si publicari permiseritis“ id quidem e sententia est, sed vereor, ne „*προγράφειν*“ ita non sit interpretandum. — Denique Iustinum longe alio consilio Apologiam scripsisse quam ut Romani ad bonam frugem se reciperent vidimus; id autem consilium interpolatoris esse demonstratum est. Ipse enim Iustinus imperatorum pietatem ac sapientiam laudat et c. 2 (p. 202) et hoc capite extremo; eis autem ignaris iniusta iudicia fieri quasi excusans haud obscure significat.

46. Sed ultimae Apologiae sententiae tam bene conveniunt ei sententiae quam postremam invenimus genuinam, quam propositioni maiori propositio minor atque conclusio. Quam conclusionem hoc fere modo reddere licet: Iustinus etsi sibi paret Crescens calumniis et machinationibus mortem, tamen nomen Christianum libere confitetur omniumque virium contentione defendit. Atqui sint Christianorum placita inferiora philosophorum inventis, at certe sunt dissimilia omnino poetis quibusdam quos impune licet legi. Ergo iudicium ferant imperatores et pietate et sapientia sua dignum.

47. Superest primi capituli sententia mirum in modum turbata atque interpolationis nota digna: „*πανταχοῦ γὰρ φονεύειν ἡμεῖς παρασκευάζουσιν*“ ut quae plane eiusdem generis sit quam reliquae interpolationes neque conveniat cum Iustini proposito et parum decet hominem imperatorum reverentia imbutum. Hac ultima ex causa displicet nobis etiam illud c. 1, p. 194: „*ὁμοιο-*

παθῶν ὄντων καὶ ἀδελφῶν, κἂν ἀγνοῆτε καὶ μὴ θέλητε διὰ τὴν δόξαν τῶν νομιζομένων ἀξιωμάτων."

Caput VIII.

De Iustini sermone cum interpolatoris comparato.

48. Quamquam in Apologia secunda neque Iustini neque interpolatoris opus adeo amplum est, neque ea intercedit rerum tractatarum similitudo, neque tam certe iudicari licet in incertissima codicum mss. traditione, ut satis commode de utriusque usu dicendi sententia feratur, ne quid deesse videatur institutae disputationi, quas leges grammaticas in struendis sententiis sequatur, quaerendum nobis est.

I. De nominum verborumque flexione

Crasi interdum utitur uterque in voce *κἂν* — *καὶ ἐάν*, quae hypostatice ut grammatici hodie dicunt usurpata idem valet atque: saltem, certe (Iustinus c. 2, 15) — *κἀγώ* c. 2; interpolator c. 8; *τἀναντία* interpol. c. 13.

δεσμά heteroclita forma utitur interp. c. 14.

Pron. reflex. *ἑαυτοῦ* etc. ad secundam personam revocat Iustinus semel c. 15; ad tertiam c. 2 bis; c. 12. — interpol. promiscue adhibet ut c. 4 bis c. 2, 12; pro prima persona, pro secunda c. 5. 9. 10 bis; 13. 14 pro tertia.

Pron. possessivum in Iustino semel invenitur; *οὐδὲν τῶν ἡμετέρων* c. 3; aliis locis genetivo pron. personalis utitur; in interpolatione habes: *ἡμέτερος* c. 8, 10. 12. 13. 14; *ὑμέτερος* c. 6. 12.

πέπαυτο Iust. c. 2. sine augmento.

κομίσονται interp. II, 8 et saepius.

εἰρήσεται καὶ λεχθήσεται interp. II, 9.

Verborum in . . *υμι* desinentium haec sunt exempla: *ἀποδείκνυσι* II, 9; *ἀποδείκνυμεν* II, 12. — *δεικνύουσι* II, 7. — *μίγνυσθαι* III, 12 — sic interpolator; Iustinus: *δείκνυται* c. 3. *οἴδαμεν* interp. c. 8 bis; c. 12. (Iust. Apol. I, 26 apud Euseb. H. e. III, 26 ed. Dindorf p. 118 v. 5).

Vox *ἐρωτοπεποιημένῳ* c. 11 satis insolita — nam *ἱπποτετρόφηκα* Lyc. 139 forte iota longum adeoque duplex augmentum

habet; ideo solum *ὁδοιπεπόρηκα* Philippides 13 simile est — haud scio an repetita ex praecedente *καὶ* particula *κατὰ* corrigenda sit.

II. De nominum syntaxi.

Adiectivorum forma neutr. gen. singul. num. substantive utitur Iustinus: *παρὰ τὸ δίκαιον* c. 2. — *τὸ ἐν αὐτοῖς μεγαλεῖον, τὸ Σωκρατικόν, τὸ ἀγαθόν* c. 3. — *τὸ Ξενοφωντεῖον ἐκεῖνο* c. 11 — interp.: *διὰ τὸ δυσμετάθετον καὶ φιλήδονον καὶ δυσκίνητον πρὸς τὸ καλὸν ὁρμῆσαι* c. 1; — *τὸ συγγενὲς ὁρῶν* c. 13. —

Plurali numero utitur in nomine abstracto: *ταῖς αὐταῖς ἀσελγείαις* c. 2 Iustinus.

De subiecto gen. fem. praedicat adiect. gen. neutr. Iustin. II, 12: *βορὰν ἀγαθὸν ἡγούμενος.*

Subiectum plur. gen. neutr. apud utrumque cum praedicato sing. num. coniungitur.

Numero plurali de se tantum scribens interpolator saepissime utitur: *προέφημεν* c. 4. 6. 8; *ἐσημήναμεν* c. 8; *ἠγωνίσμεθα* c. 12; — *ἀξιοῦμεν* c. 14; *ποιήσαιμεν* — *συνετάξαμεν* c. 15. — in refutandis autem exceptionibus utitur sing. numer.: *ἐρῶ* c. 4; *διαλύσω* c. 5; *ἀποκρινοῦμαι* c. 9; *ἀνέρχομαι* c. 9 — Iustin. (?) semel: *παυσόμεθα* c. 15. — neque mihi quidem is locus suspicione carere videtur; nam illud *ὅσον ἐφ' ἡμῖν ἦν πράξαντες* et *τῆς ἀληθείας καταξιωθῆναι τοὺς πάντη πάντας ἀνθρώπους* studium rem Christianam vulgandi interpolatori proprium redolet.

Attributa locis suis plerumque solet ponere Iustinus; excipiendum est *τὸ διδασκάλιον τῆς θείας ἀρετῆς* c. 2; *αἱ κοινωνίαι τῶν λόγων* c. 3; — (*τοὺς πάντη πάντας ἀνθρώπους* c. 15) — interpolator promiscue ponit nulla ut video certa lege e. g.: *τοῦ παντὸς γενομένου* c. 1 (*τοὺς πάντη πάντας ἀνθρώπους* c. 15), *τὸν πάντα κόσμον* c. 5. 7. — *τῶν ἄλλων πάντων ἐπορκιστῶν* c. 6. — *τοῦ παντὸς λόγου* c. 8. — *τῶν πάντων ἐπόπτην* c. 12. (*πάντα τὸν κόσμον* c. 6. — *πάντας τοὺς σπουδάζοντας.* c. 8. — *πάντα τὰ τοῦ λόγου* c. 10. — *οἱ συγγραφεῖς πάντες* c. 13).

Singulare prorsus est illud Iustini: *πάνθ' ὁντινοῦν φεύγοντα κτλ.* c. 11.

Verbum substantivum saepenumero omittit Iustinus: *ἀσεβὲς*

γὰρ ἡγουμένη — τίς ἡ αἰτία c. 2. — οὐ γὰρ ἄξιον — ἕτοιμος .... κοινωνεῖν: ἀδύνατον δὲ Κυνικῷ c. 3. — καλὸν καὶ εὔκαιρον ἡγούμεθα c. 11. — ὅσον ἐφ ἡμῖν c. 4 interpolator.

Figura etymologica bis utitur Justinus: ἐρωτήσαντα ἐρωτήσεις c. 3; ζῆν τὴν ἐνθάδε βιοτήν c. 13. — numquam interp.

Accusativo relationis uterque semel: ψευδολόγος τὴν γνώμην ὄντα c. 2; τὸν ἠθικὸν λόγον κόσμιοι c. 8.

Accusativo qui dicitur absoluto Iustinus: τὸ λοιπὸν συγκατακλίνεσθαι; δεὸν αὐτὸν χαίρειν; τὰ νῦν c. 2. — Accus. neutr. plur. loco adverbii Iust.: οὐ πρέποντα κρίνεις c. 2. — λοιπὸν loco suspecto c. 15. — interpolator saepius: ὅσον ἐφ' ἡμῖν c. 4; λοιπόν c. 5. — τὴν ἀρχήν, ὅν τρόπον c. 6; τούτου γε χάριν c. 15. — (Iust. πρὸς χάριν c. 3).

Illud ἑαυτὸν κατήγγελλε φονευθησόμενον c. 12 Iustinus Latino more dicere mihi videtur (deferre aliquem) ut Herodianus (δεσπότας κατήγγελον V, 2, 2, p. 127, v. 26 ed. Becker). — Quam perperam voces Iustini interpretetur interpolator, exemplo est: Iust. c. 2: καὶ ἄλλος δὲ τρίτος κολασθῆναι προσετιμήθη — interpr. c. 14: ἡμῖν .... θάνατον ἢ δεσμὰ ἢ ἄλλο τι τοιοῦτον προστιμᾶν (codd. πρόστιμον; corr. Thirlbius). Idem κατακρίνειν ἑαυτούς c. 14 praeter Iustini morem cf. c. 3 καταμαρτυρεῖν, κατατρέχειν c. Gen.

Dativi et genetivi usus apud neutrum nihil fere a communi scriptorum consuetudine differt. Hoc moneo uti Iustinum genetivo quem dicunt absoluto idque interdum solito maiore licentia: τοῦ Οὐρβίκου κελεύσαντος Λούκιός τις πρὸς τὸν Οὔρβικον ἔφη; καὶ τοῦ Λουκίου φήσαντος πάλιν καὶ αὐτὸν ἀπαχθῆναι ἐκέλευσε κτλ. c. 2. — eiusmodi genetivum in interpolatoris locis deesse.

Post comparativum uterque genetivum rei comparatae adhibet, numquam particulam ἤ. Ad rationem similem verbis accusandi damnandique refero illud: τοῦ .... ἐκολάσω c. 2. (Krüger § 47, 22.)

Pronomine τάδε ea quae sequuntur Iustinus significat: τὴν τῶνδε τῶν λόγων σύνταξιν c. 1 — διὰ τοῦδε τοῦ τρόπου c. 2; interpolator hoc pronomine quae prius rettulit repetit: παραβάντες τήνδε τὴν τάξιν c. 5. — ἥδε ἡ φύσις c. 8. — διὰ τῶνδε τῶν λόγων c. 12 — τούσδε τοὺς λόγους c. 15 — promiscue utitur pron. οὗτος e. g.: ἤδη καὶ τοῦτο ἐνήργησαν c. 12 — οἱ τούτοις συνθεμένοι c. 9. — καὶ τοῦτο διαλύσω c. 5.

Ad demonst. pron. *ταῦτα* relativum *ὅπερ* c. 5. ad dem. *τοὺς τοιούτους* relat. *ὡς οὖν* c. 1. refert interpolator; recte Iustinus: *τοιαῦτα πραξάντων ὁποῖα ἔφασαν* c. 11.

Relativo pron. pro demonst. utitur semel interpolator: *παρ' οἷς μέν . . . . παρ' ἄλλοις δέ* c. 10; idem alio loco c. 7 scribit *οἱ μὲν . . . οἱ δέ . . . .*

Relativo pronomini adiungit interpolator particulam *πέρ*. c. 5 bis, c. 6; c. 8. — Iustinus *γέ: ἀνὴρ ὅς γε . . . . τιμᾷ* et *ἄνδρα ὅς γε . . . . καταμαρτυρεῖ* c. 3.

Relativo pron. pro interrogativo utitur interpolator c. 4: *ἐρῶ, δι' ἣν αἰτίαν κτλ:*

Relativi pron. attractione, quam vocant, numquam utitur interpolator, Iustinus bis c. 3: *περὶ ὧν οὐκ ἐπίστανται, περὶ ὧν μὴ ἐπίσταται.*

III. De Verbi syntaxi.

Genere medio et activo promiscue interpolator utitur: *νόμον τάξας* c. 5., *νόμους διατάξασθαι* c. 9., *ὄνομα ἔθετο* c. 5., *ὄνομα θέμενον* c. 6.; etiam Iustinus: *τὸ τέλος προθεμένῳ* c. 3. (*προεμένῳ* inepte AB).

Uterque haud raro verborum notionem inter nomen et verbum medium *ποιεῖσθαι* dividit: *σύνταξιν ποιήσασθαι* c. 1; *ἀλλοτρίαν ἐποιεῖτο, πορούς ποιεῖσθαι, κατηγορίαν πεποίηται* c. 2 — interpolator *τὴν πρόσχυσιν ποιούμενοι* c. 12 — *ἴασιν ποιήσηται* c. 13.

Tempus perfectum pro aoristo in Iustino invenitur c. 2: *τὴν κατηγορίαν πεποίηται, ἐν δεσμοῖς γενέσθαι πεποίηκε;* interpolator bis: *ἄνθρωπος γέγονε* (de filio Dei) c. 6. 13. Futuri temporis infinitivus verbi substantivi ab utroque addito *μέλλειν* verbo exprimitur: *τὴν μέλλουσαν ἔσεσθαι κόλασιν* c. 2 (Iust.). *τῆς μελλούσης ἐσομένης κολάσεως* (c. 9. interp.)

Indicativo modo uti solet uterque praemisso tempore historico, nisi quod Iustinus semel habet optativum v. infra.

Coniunctivus absolutus in apologia secunda non invenitur; post *ὅπως* (quam solam particulam finalem in Iustino invenire licet c. 2. 12) et *ἵνα* (interpolator coniunctione *ὅπως* utitur c. 1. 4. 13. 14. 15.; *ἵνα* c. 9. 15) uterque semper coniunctivo utitur.

Optativo modo proprie utitur Iustinus c. 15: *εἴη οὖν;* cum

particula ἄν potentiali ratione: βασιλικὸν δ' ἂν καὶ τοῦτο ἔργον εἴη c. 3. — Τίς γὰρ . . . . δύναιτο ἄν c. 12. — interpolator parum Graece: φανερὸν ποιήσαιμεν c. 15. — In oratione indirecta semel inveni optativum c. 2: ἐξητάσθη εἰ εἴη Χριστιανός.

Imperativus praeter interpolatos locos c. 4 init. et c. 12 fin. non invenitur.

Hic locum opportunum esse arbitror quoniam de modis finitis disputamus, de sententiis quae a condicione pendent, necessaria addere.

Iustinus igitur εἰ sive εἴτε semper coniungit cum indicativo (c. 3 saepius, c. 15), numquam cum optativo; modum irrealem quem vocant, in genuinis quidem locis non inveni. ἤν bis occurit: ἤν αὐτῇ ἕπηται . . . . ποιήσει et ἤν ἐμοὶ πείθῃ . . . . κοσμήσεις c. 11; relativum pron. numquam coniungitur cum particula ἄν, sed eius loco participia occurrunt. Interpolator autem summa licentia in his sententiis versatur, nihil pene ut apud ipsum firmum sit atque immotum nisi modus irrealis velut: εἰ . . . . φονεύσομεν, ... ἐσόμεθα . . . ποιοῦντες, ἐὰν . . . . πράξωμεν c. 4; εἰ . . . ὑπέλθοι, ὅτι εἰ . . . . ὡμολογοῦμεν, οὐκ ἂν ἐκρατούμεθα, διαλύσω c. 5; . ἐὰν δὲ προγράψητε, ἡμεῖς ποιήσαιμεν c. 15; praeterea habes haec exempla eiusmodi sententiarum ex interpolatione repetita: κἂν ἀγνοῆτε καὶ μὴ θέλητε; ὃς ἂν σωφρονίζηται . . . παρασκευάζουσιν c. 1. — ἐὰν δέ τις προβάληται, ἀκουέτω; λεχθήσεται ἐὰν χρεία ᾖ c. 9. — εἰ μὴ τοῦτο ἦν, οὐκ ἂν δυνατὸν ἦν; οὐ γὰρ ἂν ἦν, εἰ οὐκ ἂν εἶχε (AB ἦν εἶχε) c. 7. — οὐκ ἂν δὲ . . . ἐφονευόμεθα, εἰ μὴ ὠφείλετο c. 11. — εἰ δὲ . . . ἦν, ... ἂν ἐβόησε c. 12 Bücheler. — εἴτε φήσουσιν ἢ . . ., φανήσονται c. 7; εἰ ἡττῶνται, . . . δίδαγμά ἐστι; — οὐδὲν δὲ θαυμαστόν, εἰ ἐνεργοῦσιν c. 8. — εἰ μὴ τοῦτό ἐστιν, οὔτε ἔστι θεός κτλ. c. 9.

Infinitivus a) loco subiecti vel praedicati est in Iustino: ἀσεβὲς . . . συγκατακλίνεσθαι c. 2. — δέον αὐτὸν χαίρειν; — ἄξιον εἰπεῖν; c. 3. — ἀδύνατον εἰδέναι ibid; ἀδύνατον ὑπάρχειν c. 12. — εἴη οὖν κρῖναι c. 15. — in interpol. ἀσεβὲς δὲ ἡγούμενοι μὴ ἀληθεύειν c. 5. — δύνατον ἦν . . . . ποιεῖν καὶ ἐνεργεῖσθαι c. 7. — ἥδε ἡ φύσις, δεκτικὸν εἶναι ibid. θανεῖν ὠφείλετο c. 11.

b) loco obiecti α) pendet a verbis dicendi: σωφρονεῖν πείθειν; προσμένειν συμβουλευόντων; πράττειν ἀπηγγέλθη — συγχωρη θῆναι αὐτῇ διοικήσασθαι ἀξιοῦσα. — (ἀπολογήσεσθαι ὑπέσχετο)

— ἔπεισε λαβέσθαι καὶ ἀνερωτῆσαι — ὁμολογήσαντα ἑαυτὸν εἶναι Χριστιανόν — κελεύσαντος αὐτὸν ἀπαχθῆναι — (αὐτὸν ἀπαχθῆναι ἐκέλευσεν) — χάριν εἰδέναι ὡμολόγει — ἀπηλλάχθαι καὶ . . . πορεύεσθαι ἐπεῖπε c. 2. — τὸν Ἡρακλέα ἔφη . . . . εὑρεῖν κτλ. — πάνθ' ὁντινοῦν πεπείσμεθα . . . . ἐκδέχεσθαι c. 11. — Χριστιανὸς εὑρεθῆναι ὁμολογῶ c. 13 — ἐντυγχάνειν . . . συγκεχώρηται — (προσεπευξάμενοι . . . καταξιωθῆναι?) c. 15. Atque haec quidem in Iustino.

In interpolatione autem exempla sunt haec:

τῶν πεισθέντων κολασθήσεσθαι κτλ. c. 1. — θεὸν . . . πεποιηκέναι δεδιδάγμεθα — χαίρειν αὐτὸν προέφημεν c. 4 — τὴν ἐκπύρωσίν φαμεν γενήσεσθαι — γίνεσθαι ἀπεφήναντο — ὑπαγορεύειν τοῦτο μὲν πράττειν κτλ. c. 7 — προεκήρυξαν γενήσεσθαι c. 8. — βιοῦν τοὺς ἀνθρώπους ἀξιοῦμεν — πράττειν διδάσκων c. 9 — ἔφασαν αὐτὸν εἰσφέρειν — παραιτεῖσθαι ἐδίδαξε — ἐπιστεύθη ἀποθνήσκειν c. 10 — φάσκοντες τελεῖν — φεύγειν πείθομεν c. 12 — ἀξιοῦμεν προθεῖναι c. 14.

β) pendet a verbis conandi, efficiendi et sim. in Iustino:

ἐξηνάγκασέ με . . . ποιήσασθαι c. 1 — πείθειν ἐπειρᾶτο — πειρωμένῳ ποιεῖσθαι — χωρισθῆναι ἐβουλήθη — παύσασθαι ἐβούλετο — μὴ δυνάμενος λέγειν — ἐν δεσμοῖς γενέσθαι πεποίηκε-κολασθῆναι προσετιμήθη c. 2 — φυλάττονται διαλέγεσθαι καὶ ψευδομαρτυρεῖν — εἰδέναι βούλομαι — τολμᾷ λέγειν c. 3 — διαιτήσειν ποιήσει — ἐκδέχεσθαι ποιῆσαι δύναται c. 11 — δύναιτο ἀσπάζεσθαι — ζῆν καὶ λανθάνειν ἐπειρᾶτο c. 12.

In interpol.: ἀπαλλάξαι σπεύδοντες c. 4 — μαθεῖν δύνασθε c. 6 — ἐπιμένει μὴ ποιῆσαι c. 7 — μισεῖσθαι ἐνήργησαν c. 8 (bis) — πειραθέντες θεωρῆσαι καὶ ἐλέγξαι c. 9 — ἐνήργησαν πραχθῆναι c. 12. — Obiter hic monuerim interpolatorem post ἐπιμένει c. 7 „μή" addidisse, Iustinum in simili verbo φυλάττεσθαι c. 3 omisisse. Sed ne huic quidem rei cave ne nimium tribuas; μὴ enim a librario omissum esse potest cf. de Otto ad Apol. II, c. 4, n. 5. — Illud vero maioris momenti est, quod interpolator voce ἐνεργεῖν quasi solemni utitur de daemonum operatione adeo ut Apol. I, 26 (de Otto p. 80, n. 20) vocem οἰστρηθέντα quam tradit Eusebius, depravet voce ἐνεργηθέντα, — quae quidem loquendi consuetudo ad aetatem Iustino multo inferiorem pertinet. Nam doctrina quidem duodecim Apostolorum, dimidio fere saeculo ante Iustinum scripta, c. III, 10 (ed. Funk,

Tubingae 1887, p. 14) ita: „τὰ συμβαίνοντά σοι ἐνεργήματα ὡς ἀγαθὰ προσδέξῃ, εἰδὼς, ὅτι ἄτερ θεοῦ οὐδὲν γίνεται“, Barnabas autem (ep. 1, 7 ed. Funk, Tub. 1878, p. 4): ἐγνώρισεν γὰρ ἡμῖν ὁ δεσπότης διὰ τῶν προφητῶν τὰ παρεληλυθότα καὶ τὰ ἐνεστῶτα καὶ τῶν μελλόντων δοὺς ἀπαρχὰς ἡμῖν γεύσεως· ὧν τὰ καθ' ἕκαστα βλέποντες ἐνεργούμενα κτλ. — idem, D. Paulum (Eph. 2, 2) imitatus c. II, 1 vocat diabolum τὸν ἐνεργοῦντα — sed ne sic quidem est illi haec vox de diabolo solemnis, ut neque Clementi Rom. (ep. I ad Cor. 59, 1 p. 138 ed. Funk): σύ (deus) τὴν ἀέναον τοῦ κόσμου σύστασιν διὰ τῶν ἐνεργουμένων ἐφανεροποίησας. Atque hi quidem ante Iustinum fuerunt. Neque qui Iustini aetati suppar est Tatianus hac voce utitur solemni cf. Tat. or. c. Gr. c. 16; Athenagoras autem leg. pro Christ. c. 10 scribit: ἔστιν ο Ὑιὸς τοῦ θεοῦ λόγος τοῦ Πατρὸς ἐν ἰδείᾳ καὶ ἐνεργείᾳ eademque voce idem utitur de daemonibus c. 23—25. Irenaeus vero item promiscue; is enim (l. I, c. 15, 6 ed. Stieren p. 192; I, 8, 16, tom. I, p. 156 ed. Harvey) haec: ὁ θεῖος πρεσβύτης καὶ κήρυξ τῆς ἀληθείας ἐμμέτρως ἐπιβεβόηκέ σοι εἰπὼν οὕτως· εἰδωλοποιὲ Μάρκε . . . Ἀποστατικῆς δυνάμεως ἐγχειρήματα“. — id. l. I. c. 17, 1, p. 202 ed. Stieren; I, 10, 1, t. I p. 165 ed. Harvey: τὰς δὲ ἐνεργείας αὐτῶν κτλ. (scil. quattuor elementorum); adde l. III, 21, 10 p. 341 ed. Stieren; III, 31, 1 t. II, p. 121 ed. Harvey: „εἰς τί οὖν πάλιν οὐκ ἔλαβε χοῦν ὁ Θεὸς ἀλλ' ἐκ Μαρίας ἐνήργησε τὴν πλάσιν γενέσθαι; —

γ) pendet a verbis opinandi et cognoscendi in Iustino: δοκεῖς καὶ σὺ εἶναι τοιοῦτος c. 2 — (ἀπηλλάχθαι γινώσκων — hanc codd. mscr. lectionem non adgnovit Eusebius); — προσδοκῶ ἐπιβουλευθῆναι καὶ ἐντιναγῆναι c. 3 — ἐνενόουν . . . . ἀδύνατον εἶναι c. 12 — in interpol: ἀγνοοῦντες (τοὺς ἀγγέλους) ταῦτα πρᾶξαι c. 5. — ὡς δηλοῦσθαι οὐκ εὐοδοῦν αὐτούς — φανήσονται ἐσχηκέναι c. 7. — τοὺς . . . μεμισῆσθαι οἴδαμεν c. 8. — φαίνονται ἐσχηκέναι c. 13. — (Iustinus his verbis potius participium subdit vel ὅτι cum verbo finito e. g. τὸν . . . πράξαντα ἐλεγχόμενον c. 2 — προθέντα με . . . . εἰδέναι ὑμᾶς βούλομαι; μαθεῖν καὶ ἐλέγξαι ὅτι μηδὲν ἐπίσταται; φανερὸν . . . . ἐστιν, ὅτι . . . . ἐπίσταται c. 3; μαθὼν περίβλημα περιτεθειμένον c. 13.)

δ) Infinitivus loco adverbii consecutivus in Iustino non habetur; interpol: ὡς δηλοῦσθαι c. 7 — ὡς μὴ δέεσθαι —

ὡς . . . . ἑαυτοὺς κατακρίνειν c. 14 (semel ὥστε cum verbo finito: ὥστε εἰρήσεται c. 9).

Participiis uterque communi more utitur.

IV. De particulis.

Negatio μή nulla certa ratione adhibetur e. g. ὅς γε περὶ ὧν μὴ ἐπίσταται . . . . καταμαρτυρεῖ et οἱ φυλάττονται περὶ ὧν οὐκ ἐπίστανται διαλέγεσθαι et μὴ συνῆκε in apodosi in Iustino c. 3 — ὁ κατακλυσμὸς μηδένα λιπὼν — ὅ μὴ . . . νοήσαντες — ὡς δηλοῦσθαι οὐκ εὐοδοῦν — φήσουσι . . . μηδὲν εἶναι c. 7. interp. Coniunctiones quomodo inter se referantur, haec potissimum sint exemplo: in Iustino: τέ . . . καί c. 1. 11. — καὶ . . . καί c. 1. — μὲν . . . καὶ c. 2. 11. — μέν quod vocant solitarium, nisi ex dittographia ortum est: πρὸς ἐκείνην μὲν μὴ δυνάμενος ταῦν ἔτι λέγειν πρὸς Πτολεμαῖόν τινα ἐτράπετο c. 2 — δέ in apodosi c. 3: εἰ καὶ ἐπίσταται, διὰ τοὺς ἀκούοντας δὲ οὐ τολμᾷ λέγειν. Similia fere interpolator; praeterea οὐ (μή) . . . ἀλλ' ἤ c. 2. 7 (Iustinus οὐχ . . . ἀλλά).

Ad protasin formandam uterque habet particulas: ἐπεί, ἐπειδή, ὅτε.

V. De praepositionibus.

ἀπό: Iustin.: τὴν ἀπὸ τοῦ Χριστοῦ διδαχήν c. 2.; τῶν ἀπὸ τοῦ ἄθλου c. 11. — Interp.: τέκνων τῶν ἀπ' ἐκείνων c. 5. — τὸν ἀπὸ θεοῦ λόγον. — χάριν τὴν ἀπ' ἐκείνου c. 13 — τοὺς ἀπὸ τῶν Στωϊκῶν δογμάτων c. 8 — ἀπὸ μέρους c. 10. 13. — Ex his exemplis apparet hanc praepositionem pro genetivo interdum collocari.

διά cum Acc. = propter bis in Iustino c. 2. 3 — in interp. quinquies decies. c. 1. 4. 5. 7. 9. 13. 14.

διά cum Gen. = per: ter in Iust. c. 2. 11. — vicies in interp.

ἐκ: quater in Iust; sexies in interp.

ἐν: octies in Iust; duodevicies in interp.

εἰς: ter in Iust; duodevicies in interpr. De usu notandum est, περίβλημα εἰς ἀποστροφὴν περιτεθειμένον seductionis causa — Iust; similiter interp. εἰς αὔξησιν; praeterea interdum εἰς apud interp. idem valet ac περί c. Gen.: μαθητευθῆναι εἰς τὰ θεῖα διδάγματα c. 4 — τῶν εἰς τοῦτο λεγομένων c. 9.

ἐπί c. Gen. ἐπὶ Οὐρβίκου c. 1 — ἐφ' ὑμῶν κοινωνεῖν τῶν ἐρωτήσεων c. 3 — interp. ἐπὶ Ποντίου Πιλάτου c. 6.

ἐπί c. Dat. interp. ὅσον ἐφ' ἡμῖν c. 4. — ἐπὶ τούτοις ἔταξε c. 5. ἐπὶ καταλύσει coni. de Otto c. 6. — ἐπὶ συκοφαντίᾳ —; accedit locus ille suspectus: ὅσον ἐφ' ἡμῖν ἣν πράξαντες c. 15.

ἐπί c. Acc. Iust. ἐπὶ πολὺν χρόνον, ἐπὶ Οὔρβικον ἤχθη c. 2. — ἐπὶ τρίοδον βαδίζοντα c. 11. — Interp.: ἐπ' ἀμφότερα τρέπεσθαι c. 7. — ἐπὶ τὸ προκείμενον ἀνέρχομαι c. 9 — ἐπί τι βῆμα ἀναβάς — οὐδὲν οὐδ' ἐπὶ πόσον c. 12.

κατά c. Gen. interp. semel: ἐπορκίζοντες κατὰ τοῦ ὀνόματος (c. 6.)

κατά c. Acc. Iustin. semel: κατὰ κρίσιν σώφρονα c. 15. — praeter κατ' ἔρωτα πεποημένῳ c. 11. (conieci.) Interp. vicies c. 1. 4. 6. 7. 8. 10. 13.

μετά c. Gen. Iust. bis c. 2.

μετά c. Acc. gloss. c. 2. μετὰ τὴν . . . . διοίκησιν; Interp. bis c. 5. 13.

παρά c. Gen. interp. semel c. 14.

παρά c. Dat. Iust. bis c. 2. 13. — Interp. quinquies c. 7. 9. 12. 13.

παρά c. Acc. = praeter. Iustin: semel c. 2. — Interp. semel c. 7. = ad: Iust. semel c. 2, quem imitatur interp. c. 4. — = per (sic de Otto exemplis p. 238 n. 3 adlatis) interp. c. 14: παρὰ τὴν ἑαυτῶν αἰτίαν; = nisi: interp. μηδὲν εἶναι θεὸν παρὰ τρεπόμενα c. 7.

περί c. Gen. Iust. quinquies c. 2. 3. 11. — Interp. semel c. 7.

περί c. Acc. Iustin. semel c. 11 (τῷ περὶ αὐτὴν κόσμῳ).

πλήν Iustin. semel c. 3.

πρός c. Gen. interpol. semel c. 7 τὰ γινόμενα πρὸς ἀνθρώπων.

πρός c. Acc. novies apud Iust. c. 2. 3. 11. 12. plerumque cum verbis dicendi; interp. quinquies c. 1. 9. 10.

πρό uterque semel Iust. c. 3; interp. c. 6.

σύν interp. semel c. 7.

ὑπέρ c. Gen. bis Iust. c. 1. 15; interp. ter. c. 6. 7. 10.

ὑπό c. Gen. Iust. ter c. 1. 2. 3. — interp. novies c. 1. 5. 6. 7. 8. 9. 10. 13.

ὑπὸ c. Acc. interp. semel c. 5.

χωρίς interp. semel c. 1.

Haec igitur quae ad syntaxin pertinent, notanda duximus.

Caput IX.

De universa D. Iustini Apologia interpolationibus purgata deque interpolatoris indole ac ratione.

49. Haec nostrae disputationis quasi obrussa est: expunctis eis, quae aliena opera inserta indagavimus rerum sententiarumque ordinem bene sibi constare. Id haud facile quisquam negaverit, si additum Apologiae II. exemplar perlustraverit. Haec autem fere rerum summa est: Iustinus cum Crescentis Cynici hominis auctore Tatiano (or. 19) omni luxuriae genere polluti machinationibus parari sibi praevideat exitum similem, quo usi sunt tres illi martyres et ipsi libidinosi cuiusdam hominis insidiis, ab hominis impudenter ignari temeritate provocat ad imperatorum sapientiam et iustitiam. Neque ego, si quis forsitan censeat Apologiam esse instar praefationis illis cum Crescentis disputationibus praemissae, multum curabo; modo ne eam maioris Apologiae appendicem esse dicat. Nam haec scripta est pro communi Christianorum causa, illa pro privato potissimum Iustini negotio, quod ita ad omnes quoque Christianos pertinet, ut ad unum Iustinum communis Christianorum odii ratio referenda est. Illa nisi uno certo temporis, ut ita dicam, momento scripta esse non potest; haec ad longius temporis spatium pertinet quamvis aliqua ex parte circumscriptum, quo Romani in Christianos saeviebant. Haec argumentis redundat vel resectis, quae iam ex hac ipsa disquisitione suspiciosa habemus; illa in uno posita est, quo Iustinus Christi praecepta non nefaria se sequi demonstrat. Minime autem nostrae Apologiae aut inscriptio omissa aut exordium abruptum aut incitata brevitas obstat, quominus eam absolutam per se putemus. Nam inscriptionem excidisse quis miretur in codice neglegentissime scripto? Inscriptionem autem praefixam fuisse cur Eusebio (h. e. IV, 18 ed. Dindorf p. 168) non credemus, quamvis S. Hieronymi testimonium (de vir. ill. 2) non oculatum (ut ita dicam), sed ex Eusebio profectum cum Harnackio[58]) parvi habeamus? Illa vero c. 1. *ἀποστροφή: ὦ Ῥωμαῖοι* genuina minime esse potest, nam paulo post imperatores nominantur: „*ἡ μὲν βιβλίδιόν σοι*

[58]) Harnack, l. c. p. 147.

τῷ αὐτοκράτορι ἀναδέδωκε" (c. 2 p. 198 de Otto). — cf. „ἕτοιμος καὶ ἐφ' ἡμῶν κοινωνεῖν τῶν ἐρωτήσεων πάλιν· βασιλικὸν δ' ἂν καὶ τοῦτο ἔργον εἴη". c. 3. p. 206 et c. 15 fin. p. 242: „εἴη οὖν καὶ ὑμᾶς ἀξίως εὐσεβείας καὶ φιλοσοφίας τὰ δίκαια ὑπὲρ ἑαυτῶν κρῖναι." Interpolatoris quoque esse titulum: „ἀπολογία ὑπὲρ Χριστιανῶν πρὸς τὴν Ῥωμαίων σύγκλητον" quis non concedet? Exordium autem quamvis breve et rebus tractandis aptum est et animo auctoris indignationis pleno. Argumenta vero quis plura desideraverit in libro, quo non id agitur, ut Romanorum Graecorumque animi Christiana praecepta discant, sed ut ne imperatores neglegant iustitiam erga eos, quibus crimina cum natura repugnantia adeoque falso efficta obiciuntur? Accedit quod imperatoribus, si voluerint plura de rebus Christianis cognoscere, disputationes cum Crescente habitae proponuntur, quae res mire interpolatoris figmenta eludit. Denique evolve Melitonis Sardiani Apologiae fragmenta ab Eusebio (h. e. IV, 26 p. 176 ss. ed. Dindorf) servata: ad sententiarum ordinem cognoscendum adeo nihil fere nisi perpaucas sententias requires, ut fragmento illi in Chronico Paschali (p. 483 ed. Dindorf; Corp. Apol. vol. IX, p. 415) servato paene nullus locus relictus sit, apologia vero a Syro interprete servata (Corp. Apol. IX, 423 ss.) fictionis vestigia non minus prae se ferat quam Iustini interpolationes.

50. Ceterum iam spes est de Iustini ingenio longe mitius iudicatum iri. Eum Tertullianus argutiarum subtilium si quisquam artifex primus ut video philosophi nomine insignem redddit, (adv. Valentinum 5): nos in hominis a Tertulliano philosophiae laude donati libris feremus nugas et quisquillias quamvis ineptas? Ego vero valde animo me commoveri vel ipsa huius apologiae lectione aperte fateor, ubi memoriam subit imago viri simplici disserendi elegantia, veri honestique studio invicto, animi constantia ne capitis quidem periculo flexo insignis. Quem ut recte cognoscas, parum iuvant, quae Engelhardt, Semisch, Thümer, Clemen, alii de eius doctrina praematuro studio disseruerunt: deterge sordes antiquitus congestas: summi nitoris splendorisque imago D. Iustini relucebit. Quid quod de dubiis D. Iustini operibus (de Otto Corpus v. III, IV), ubi primum eius genuina purgata erunt, longe aliud quam adhuc docti viri iudicium forte sunt laturi.

51. Has vero virtutes male imitatur interpolator. Is quidem mihi videtur id potissimum egisse, ut apologiam, quam exiguam videret et Christianis praeceptis doctrinisque paene vacuam et omnem fere in privata causa defendenda versantem, et suis inventis et locis undique decerptis redderet ampliorem et ad universam Christianorum causam referret et legentes ad Christi doctrinam amplexandam excitaret. Videbat enim, quisquis ille fuit, certe ineptior quam aequum est, homo, posteriores apologetas ut Athenagoram et Theophilum argumentorum copia praecellere: exiliorem esse Iustinum; non videbat, hunc ad declinandos singulos in Christianos impetus, illos ad probandam Christianorum innocentiam libellos exarasse; hunc eo tempore vixisse, quo praeter leges magistratuum licentia in Christianos saeviebat, illos tum, cum iure et legibus de eis cautum esset. Hoc in negotio interpolator partim Iustinum male imitatur (ut: *πανταχοῦ γὰρ, ὃς ἂν . . . . σωφρονίζηται* c. 1 interp. et *ἐσωφρονίσθη καὶ τὸν ἄνδρα ὁμοίως σωφρονεῖν πείθειν ἐπειρᾶτο* c. 2. Iust.; *κολασθῆναι προσετιμήθη* Iust. c. 2 et *ἡμῖν . . . . θάνατον ἢ δεσμὰ ἢ ἄλλο τι τοιοῦτον προστιμᾶν* c. 14 interp. — *παρὰ ἀγαθὸν πατέρα . . . πορεύεσθαι* c. 2 Iust. et *πορεύεσθε ἤδη παρὰ τὸν θεόν* c. 4. interp. — *οὐ φιλόσοφος ἀλλὰ φιλόδοξος ἀνὴρ φαίνεται* c. 3 Iust. et *τὸ λεγόμενον ὑπὸ τῶν νομιζομένων φιλοσόφων* c. 9 interp. — *ἑαυτὸν κατήγγελλε φονευθησόμενον* c. 12 Iust. et *ἐξαναγκάζουσι κατειπεῖν* ibd. interp. *οὐκ ἔστι δὲ ἡμῶν τὰ διδάγματα . . . αἰσχρὰ κτλ.* c. 15 Iust. *οὐχ ὅτι ἀλλότριά ἐστι τὰ Πλάτωνος διδάγματα κτλ.* c. 13 interp.); partim sua ipse dicta sine ullo taedio recoquit, ut daemonum nomina c. 5 utriusque apolog.; *λόγον σπερματικὸν* etc.; partim ex aliorum scriptorum Christianorum operibus sibi idonea excerpsit, ut Heraclitum et Musonium c. 8 (p. 220. 222 l. c.) ex Origenis libris contra Celsum scriptis (III, 65; I, 5), nisi hic locus pariter atque illud Platonis (Tim. p. 28 C): *τὸν δὲ πατέρα καὶ δημιουργὸν πάντων οὔθ' εὑρεῖν ῥᾴδιον, οὔθ' εὑρόντα εἰς πάντας εἰπεῖν ἀσφαλές* (cf. Cohort. ad Gent. c. 20. 22. et 38. de Otto tom. III, p. 72 n. 10. p. 78; p. 126 n. 15 ex Herm. Trism; Euseb. Dem. ev. III, 6 ed. Dindorf p. 194 v. 20 ss., praep. ev. XI, 29 p. 65 v. 14 ss.) in florilegia abiit. Ille vero de Saturni et de Iovis Latiaris religionibus locus apologetis celeberrimus est. (cf. de Otto ad c. 12 n. 12 et 14 p. 234 ss.)

Quodsi rem accuratius inspexeris, haec Iovis Latiaris mentio ex fonte satis iam turbato defluxit. Nam ut omittam scriptores hunc ritum obiter attingentes (ut Theoph. ad Autolyc. III, 8 de Otto Corp. Apol. vol. VIII, p. 211: . . . *Διὸς τοῦ Λατεαρίου διψῶντος αἵματος ἀνθρωπείου*; Firm. Mat. de errore prof. rel. c. 26 p. 119 ed. Halm: . . . . Latiaris templi cruore . . . . rabies tua [diabole] et siccarum faucium venena nutrita sunt), ceteri eum ritum ad ludos gladiatorios referunt ut Minucii Felicis Octavius c. 30 collatus cum Tertulliani Apologet. c. 9 (vide de Otto l. c.) Tatianus ad Graec. c. 29: *λύθροις ἀνθρώπων καὶ τοῖς ἀπὸ τῶν ἀνδροκτασιῶν αἵμασι τερπόμενον*; cf. Epiphanius Anc. c. 106 ed. Dindorf vol. I, p. 208: *ὁ δ' ἄλλος* [*Ζεὺς*] *Πατριάριος* (l. *λατιάριος*) *γενόμενος* (l. *λεγόμενος*), *ἐξ οὗπερ οἱ μονόμαχοι γεγόνασιν*. Accedit autem noster locus quam proxime ad (Pseudo) Cypr. de spectaculis c. 5 (ed. Hartel part. III, p. 7): „Plura prosequi quid est necesse vel sacrificiorum in ludis genera monstruosa describere, inter quae nonnumquam et homo fit hostia latrocinio sacerdotis; dum cruor etiam de iugulo calidus exceptus spumanti patera, dum adhuc fervet, et quasi sitienti idolo in faciem iactatus crudeliter propinatur . . . .?“ Sed ne hic quidem hominem nobilissimum et amplissimum cruoris adspersorem agnovit. Is ergo videtur ex interpolatoris ingenio confictus esse; ad Iustini enim aetatem minime pertinet; nam is certe hominis dignitatem sive magistratus ille fuit sive sacerdos addidisset neque putandus est hominis quam longissime a re gesta remoti morumque Romanorum plane ignari more infinito quodam scribendi genere usus esse: *διὰ τοῦ παρ' ἡμῖν ἐπισημοτάτου καὶ εὐγενεστάτου ἀνδρός*, nisi forte hanc rem, qua scelus humani sacrificii gravius fit, apologetas posteriores Iustino nescio qua de causa omisisse statuimus. Denique vix quisquam benignum iudicium tulerit de ingenio interpolatoris, ut qui paene nihil nisi confusum ineptum alienum a Iustino loquatur; fuit ille certe ex scribarum vix mediocriter doctorum genere, qui ne ea quidem, quae ex sua scientia deprompturi erant, satis perspecta habebant, nedum ea quae aliunde repetierant, neque certum consilium sibi proposuerant, sed incerti huc illuc ferebantur.

52. Quae cum ita sint, interpolatoris quae fuerit aetas, difficillime investigatur. Accedit quod adhuc perexiguam codicis manuscripti partem praesertim cuius lateat origo perlustravimus.

Hoc tamen pro certo dicere licit: etsi Harnackius (l. c. p. 79) non habet, quid de Archetypo cod. Parisini 450 statuat, eum Iustini opera alio ordine descripta habuisse quam Apographum. Nam codex Parisinus 450 minorem apologiam praeponit maiori (de Otto l. c. t. I, p. XXI); est autem loco interpolato c. 4 (de Otto p. 208: *χαίρειν .... προέφημεν κτλ.*) laudatus locus apologiae maioris c. 10 (l. c. p. 30), ut mihi videtur, et ipse interpolatus. Praeterea Dial. c. Tryphone c. 120 fin. (l. c. t. II, p. 432) laudantur Apologiae: „*οὐδὲ γὰρ ἀπὸ τοῦ γένους τοῦ ἐμοῦ, λέγω δὲ τῶν Σαμαρέων, τινὸς φροντίδα ποιούμενος, ἐγγράφως Καίσαρι προσομιλῶν εἶπον πλανᾶσθαι αὐτοὺς πειθομένους τῷ ἐν τῷ γένει αὐτῶν μάγῳ Σίμωνι, ὃν θεὸν ὑπεράνω πάσης ἀρχῆς καὶ ἐξουσίας καὶ δυνάμεως εἶναι λεγουσι*“ [59]). Fuit igitur hic archetypi ordo: primum Apolog. maior; deinde Apol. minor, tum dialogus. Cur autem hanc seriem immutatam esse credamus? Equidem interpolatorem vix crediderim id fecisse, ut lateret. Nam genuinus ordo apparet ex locis citatis. Sed scribam posteriorem aliquem immutati ordinis auctorem verisimile est, qui Eusebium H. e. IV, 17 init. (Dindorf p. 165) et IV, 8 (l. c. p. 145) perperam intellectum secutus est.

Verum ipse archetypi interpolati ordo a genuino maxime discrepat. Quidquid enim contra Eusebii fidem Harnackius et Dembowskius disputant, Eusebianam lectionem unam aestimo rectam (H. e. IV, 16 fin. ed. Dindorf p. 165): *θανάτου δὲ ὁ καταφρονεῖν συμβουλεύων οὕτως αὐτὸς ἐδεδίει* (scil. Crescens) *τὸν θάνατον, ὡς καὶ Ἰουστῖνον καθάπερ μεγάλῳ κακῷ τῷ θανάτῳ περιβαλεῖν πραγματεύσασθαι* (Tatiani codd. mscr. c. 19, de Otto VI, 84: *Ἰουστῖνον καθάπερ καὶ ἐμὲ ὡς κακῷ*); nam ut unum afferam argumentum, quae sequuntur, de Iustino solo dicuntur: *διότι κηρύττων τὴν ἀλήθειαν λίχνους τοὺς φιλοσόφους καὶ ἀπατεῶνας ἐξήλεγχεν*“. An Tatianus, homo suae virtutis optime conscius, si scripsisset *καθάπερ καὶ ἐμέ*, dubitasset addere: *διότι κηρύττοντες ἐξηλέγχομεν?* Quis vero non videt quantopere

[59]) Hic obiter moneo, propius accedere hunc dialogi locum ad Apol. II, 15 (l. c. t. I, p. 240): *καὶ τοῦ ἐν τῷ ἐμῷ ἔθνει ἀσεβοῦς καὶ πλάνου Σιμωνιανοῦ διδάγματος κατεφρόνησα*, quam, ut vult de Otto, ad Apol. I, 26, ubi Samaritani non accusantur erroris, sed res nullo addito iudicio enarrantur. Quare fit ut eam quoque sententiam (dial. c. 120) suspectam arbitrer.

claudicet illud καὶ ἐμὲ ὡς κακῷ, quam bene sibi constet illud μεγάλῳ κακῷ? Apologia minor igitur ultimum Iustini opus est, non dialogus. Unde id quoque fit, ut Iustini opera omnia temere confusa et interpolationibus referta credamus. Minime igitur verisimile est, tum demum Iustini opera interpolata esse, cum cod. Par. 450 scriberetur, — id quod ipse pridem putaveram, cum in apol. maiore veteris testamenti locos plurimos adhibitos esse non tam ad Graecorum Romanorumque quam ad Iudaeorum animos Christianis praeceptis informandos aptos vidissem et ex Harnackio tum temporis illud studium viguisse cognovissem.

53. Haec potius habemas ex apologia minore, unde interpolatoris aetatem coniectura adsequamur:

1) Stoicorum praecepta vix obiter interpolator memoria tenet; novit impugnatque ἐκπύρωσιν et εἱμαρμένης ἀνάγκην et alia quaedam ad Stoicorum physicam pertinentia; illam autem omnium principem rationis seminalis notionem ad aliud prorsus deflexit, qua in re imitatorem habuit nullum; imo vel quinto saeculo, ut vidimus, huius nominis genuina notio nondum evanuit. Stoicorum ethicam summatim laudat; accuratiorem cognitionem numquam prodit; nam illud κατὰ λόγον βιοῦν (c. 8 de Otto p. 222) rationis seminalis causa usurpavit; superest solum: οἱ . . κατὰ λόγον τὸν ὀρθὸν νομοθετήσαντες καὶ φιλοσοφήσαντες ἄνθρωποι c. 7, p. 220. — Ex Stoicorum logica duo nomina profecta sunt: πρόληψις c. 4 fin. p. 208; κατάληψιν c. 7, p. 220. — Stoicum vero quem unum maxime admirabantur et in usus suos convertebant scriptores Christiani (vide egregium librum a Paulo Wendland de Musonio Stoico Clementis Alexandrini aliorumque auctore conscriptum), Musonium ex corrupta tantum fama cognovit (c. 7, p. 220), itemque Heraclitum, quem in Stoicis numerat. Est ergo interpolatoris aetas a redintegrato Stoicae sectae flore procul remota[60]). Verum si

[60]) Crescentis Cynici de moribus praecepta in indifferentia posita Iustinus vehementissime refellit; haec autem Cynicis sunt cum Stoicis atque Musonio (cf. Wendland l. c. p. 16) communia. Ergo Iustinus eadem praecepta idem acriter vituperasset, idem summopere rustico quodam more Stoicum imperatorem adulatus commendasset. Apologiae vero primae exordium auctorem prodit Stoicis de moribus praeceptis probe instructum, loci ex secunda apologia expungendi non item.

eam Cyrillo Alexandrino, qui ut supra diximus, genuinam adhibet *λόγου σπερματικοῦ* rationem, inferiorem statuo, vereor, ne fallar. Est enim adeo hebeti interpolator ingenio, ut vel eo tempore, quo nemo quamvis mediocriter doctus de ea notione haereret, potuerit ipse errare.

2) Neque trichotomiae quam vocant, ab interpolatore usurpatae in definienda aetate nimium tribuerim. Nam c. 7 fin. p. 220: *παρὰ πᾶσαν σώφρονα ἔννοιαν καὶ λόγον καὶ νοῦν* nihil video nisi tria (interpolatoris more) synonyma congesta; c. 10, p. 226: *τὸ λογικὸν τὸ ὅλον τὸν φανέντα δὶ ἡμᾶς Χριστὸν γεγονέναι, καὶ σῶμα καὶ λόγον καὶ ψυχὴν* ita non bene dictum est, ut in his ineptiis explicandis frustra desudent viri docti. —

3) Interpolator sectae Arianae addictus erat. Ariana enim professio in propatulo est c. 13, p. 238: „*τὸν γὰρ ἀπὸ ἀγεννήτου καὶ ἀρρήτου θεοῦ λόγον μετὰ τὸν θεὸν προσκυνοῦμεν καὶ ἀγαπῶμεν*“, etiam magis Apol. I, 13, p. 405: „*Ἰησοῦν Χριστὸν . . . ἐν δευτέρᾳ χώρᾳ ἔχοντες* et sequ; c. 6, p. 20ss.: *καὶ τὸν παρ' αὐτοῦ υἱὸν . . . . καὶ τὸν τῶν ἄλλων ἑπομένων καὶ ἐξομοιουμένων ἀγαθῶν ἀγγέλων στρατόν*“ (vide ex. gratia S. Athanas. orat. I. contra Arianos c. 56 fin. ed. Thilo I. p. 266) et c. 21, p. 64: „[*λόγος*] *ἐστί πρῶτον γέννημα τοῦ θεοῦ*“.

4) Interpolator vixit eo tempore, quo deorum religiones nondum erant sublatae, et id egit, ut Christianis, vel ut accuratius dicam, Arianis praeceptis imbueret gentiles, quamvis infestis Christianis temporibus aequalem se esse simulet. Nam qui locus potissimum ad ea tempora pertinet (c. 11 p. 232s.: *εἰς βασάνους εἵλκυσαν οἰκέτας τῶν ἡμετέρων κτλ.*), ad Epist. Viennensium et Lugdunensium apud Eusebium (H. e. V, c. 1, § 14 ed. Dindorf p. 186: *συνελαμβάνοντο δὲ καὶ . . . . οἰκέται τῶν ἡμετέρων . . . ., οἱ καὶ . . . . φοβηθέντες τὰς βασάνους . . . κατεψεύσαντο ἡμῶν κτλ.*) proxime accedit; quae vero sequuntur, et interpolatoris ingenium respuunt neque ad genuinum sententiarum ordinem conveniunt, ut ea ex alio quodam apologeta deprompta esse putes.

5) Sollemnis illa de daemonum operationibus vox: *ἐνεργεῖν* illud tempus postulare videtur, quo cum Monotheletis de divinae humanaeque Christi naturae operationibus desitum est disceptari i. e. saeculum septimum finitum. Verum haec controversia

parum ad Arianos hoc tempore in Oriente paene extinctos pertinebat et illa vox ex liturgico usu iam aliquanto prius ad scriptores transire poterat.

6) Illis autem temporibus, i. e. saeculo quinto sextoque eiusmodi lucubrationes, sub praeclari alicuius veteris scriptoris nomine editas aut genuina opera alienis commentis aucta esse testimonio est ipse Iustinus, cuius libri pseudepigraphi tum magis quam genuini adhiberi solebant (Harnackius, l. c. p. 154ss.) et Melito Syrus codice Mscr. Nitriensi saec. VI. servatus (de Otto, IX, p. 423. 460) neque Eusebianis fragmentis neque apologiae priscae rationi concordans, et forte Aristides Armenus. Eodem tempore Pseudoclementina quaedam et Pseudoignatiana nata esse constat.

Accedit quod iam Hieronymi aetas requirebat „apologias philosophorum sententiis contextas" i. e. apologiarum nomine exhortationes (*παραινέσεις*) cf. Hier. ad Magnum ep. 70 (84 apud de Otto IX, 342). Ne quis autem miretur, si Ioannes Damascenus Iustini apologias interpolatas in parallelis sacris non adhibuit: iam Harnackius monuit, eum ex priore aliqua anthologia excerpsisse (l. c. p. 173 n. 178). Ceterum Apollinari quidem Laodiceni sectatores in hoc negotio priscos scriptores adulterandi versatos esse imperator Marcianus in epistola ad Monachos Alexandrinos anno 452 data dicit[61]). Arianos autem sibi adaptavisse veterum scriptorum libros inde a suis incunabulis apparet iam ex Athanasii epistola de sententia Dionysii (Thilo Bibl. Patr. Graec. dogm. I, p. 94 ss.). Iustinum vero ab Arianis corruptum cur posteriores non laudarint, tam raro lectitarint, uno denique exemplo tradiderint, mirum non est.

Plura dabit procul dubio Iustinus undique excussus sordibusque purgatus. Haec pro virili parte disputavisse ad tempus satis sit; spero me mox transire posse Deo propitio ad apologiam primam dialogumque disquirendum, unde maiorem lucem accessuram opinor quaestioni inter paucas obscurae.

---

[61]) Draeseke, Apollinaris von Laodicea, der Verfasser der echten Bestandteile der pseudoiustinischen Schrift „*ἔκθεσις πίστεως ἤτοι περὶ τριάδος*" in Brieger, Zeitschr. f. Kirchengeschichte Bd. VI, 1884 p. 511.

D. Iustini, Philosophi et Martyris, Apologia secunda.

1 *Καὶ τὰ χθές τε καὶ πρώην ἐν τῇ πόλει ὑμῶν γενόμενα ἐπὶ Οὐρβίκου, [ὦ Ῥωμαῖοι], καὶ τὰ πανταχοῦ ὁμοίως ὑπὸ τῶν ἡγουμένων ἀλόγως πραττόμενα ἐξηνάγκασέ με ὑπὲρ ἡμῶν, [ὁμοιοπαθῶν ὄντων καὶ ἀδελφῶν, κἂν ἀγνοῆτε καὶ μὴ θέλητε διὰ τὴν δόξαν τῶν νομιζομένων ἀξιωμάτων], τὴν τῶνδε τῶν λόγων σύν- 5 ταξιν ποιήσασθαι. [Πανταχοῦ γάρ, ὃς ἂν σωφρονίζηται ὑπὸ πατρὸς ἢ γείτονος ἢ τέκνου ἢ φίλου ἢ ἀδελφοῦ ἢ ἀνδρὸς ἢ γυναικὸς κατ' ἔλλειψιν, χωρὶς τῶν πεισθέντων τοὺς ἀδίκους καὶ ἀκολάστους ἐν αἰωνίῳ πυρὶ κολασθήσεσθαι, τοὺς δ' ἐναρέτους καὶ ὁμοίως Χριστῷ βιώσαντας ἐν ἀπαθείᾳ συγγενέσθαι τῷ θεῷ (λέγομεν δὲ 10 τῶν γενομένων Χριστιανῶν), διὰ τὸ δυσμετάθετον καὶ φιλήδονον καὶ δυσκίνητον πρὸς τὸ καλὸν ὁρμῆσαι, καὶ οἱ φαῦλοι δαίμονες, ἐχθραίνοντες ἡμῖν καὶ τοὺς τοιούτους δικαστὰς ἔχοντες ὑποχειρίους καὶ λατρεύοντας, ὡς οὖν ἄρχοντας δαιμονιῶντας, φονεύειν ἡμᾶς παρασκευάζουσιν. Ὅπως δὲ καὶ ἡ αἰτία τοῦ παντὸς γενομένου 15 ἐπὶ Οὐρβίκου φανερὰ ὑμῖν γένηται, τὰ πεπραγμένα ἀπαγγελῶ].*

De inscriptione: Euseb. H. e. IV, 16 ed. Dindorf p. 163: *δεύτερον ὑπὲρ τῶν καθ' ἡμᾶς δογμάτων βιβλίον ἀναδοὺς τοῖς δεδηλωμένοις ἄρχουσι . . .* (teste Eus. H. e- IV, 15 l. c. p. 153: *Μάρκος Αὐρήλιος Οὐῆρος, ὁ καὶ Ἀντωνῖνος . . σὺν καὶ Λουκίῳ ἀδελφῷ*); cf. IV, 18 p. 168: (secunda Apologia) *πεποίηται πρὸς τὸν τοῦ δεδηλωμένου αὐτοκράτορος* (Antonini Pii) *διάδοχόν τε καὶ ὁμώνυμον Ἀντωνῖνον Οὐῆρον.* Chron. pasch. ed. Dindorf I, p. 482: . . . . *ἀναδοὺς Μάρκῳ Αὐρηλίῳ καὶ Ἀντωνίνῳ Βήρῳ τοῖς αὐτοκράτορσι.* — Hier. de viris inlustr. ed. Herding p. 23 p. 25: Marco Antonino [Vero add. codd. iun.] et Lucio Aurelio Commodo (cf. Harnack, Überlieferung p. 147.). Cod. AB: *τοῦ αὐτοῦ ἁγίου ἰουστίνου φιλοσόφου καὶ μάρτυρος ἀπολογία ὑπὲρ χριστιανῶν πρὸς τὴν ῥωμαίων σύγκλητον.* — Codd. siglo AB notavi ut de Otto.

1. *χθὲς δὲ* Codd.; *χθές τε* Braun.

2. *ὦ Ῥωμαῖοι* iam „Bollius (Zeitschr. f. d. hist. Theol. Lips. 1842 fasc. 3 p. 27) suppositiciam censuit“ de Otto.

3. *ὁμοιοπαθῶν κτλ.* cf. § 47.

5. *σύνταξιν: AB σύναξιν.*

6. *Πανταχοῦ κτλ.* cf. § 47.

2 Γυνή τις συνεβίου ἀνδρὶ ἀκολασταίνοντι, ἀκολασταίνουσα καὶ αὐτὴ πρότερον. Ἐπειδὴ δὲ τὰ τοῦ Χριστοῦ διδάγματα ἔγνω, ἐσωφρονίσθη καὶ τὸν ἄνδρα ὁμοίως σωφρονεῖν πείθειν ἐπειρᾶτο, τὰ διδάγματα ἀναφέρουσα, τήν τε μέλλουσαν τοῖς οὐ σωφρόνως καὶ μετὰ λόγου ὀρθοῦ βιοῦσιν ἔσεσθαι ἐν αἰωνίῳ πυρὶ κόλασιν ἀπαγγέλλουσα. Ὁ δὲ ταῖς αὐταῖς ἀσελγείαις ἐπιμένων ἀλλοτρίαν διὰ τῶν πράξεων ἐποιεῖτο τὴν γαμετήν. Ἀσεβὲς γὰρ ἡγουμένη τὸ λοιπὸν ἡ γυνὴ συγκατακλίνεσθαι ἀνδρί, παρὰ τὸν τῆς φύσεως νόμον καὶ παρὰ τὸ δίκαιον πόρους ἡδονῆς ἐκ παντὸς πειρωμένῳ ποιεῖσθαι, τῆς συζυγίας χωρισθῆναι ἐβουλήθη. Καὶ ἐπεὶ ἐξεδυσωπεῖτο ὑπὸ τῶν αὐτῆς, ἔτι προσμένειν συμβουλευόντων, ὡς εἰς ἐλπίδα μεταβολῆς ἥξοντός ποτε τοῦ ἀνδρὸς, βιαζομένη ἑαυτὴν ἐπέμενεν. Ἐπειδὴ δὲ ὁ ταύτης ἀνὴρ εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν πορευθεὶς χαλεπώτερα πράττειν ἀπηγγέλθη, ὅπως μὴ κοινωνὸς τῶν ἀδικημάτων καὶ ἀσεβημάτων γένηται, μένουσα ἐν τῇ συζυγίᾳ καὶ ὁμοδίαιτος καὶ ὁμόκοιτος γινομένη, τὸ λεγόμενον παρ᾽ ὑμῖν ῥεπούδιον δοῦσα ἐχωρίσθη. Ὁ δὲ καλὸς κἀγαθὸς ταύτης ἀνήρ, δέον αὐτὸν χαίρειν ὅτι ἃ πάλαι μετὰ τῶν ὑπηρετῶν καὶ τῶν μισθοφόρων εὐχερῶς ἔπραττε, μέθαις χαίρουσα καὶ κακίᾳ πάσῃ, τούτων μὲν τῶν πράξεων πέπαυτο καὶ αὐτὸν τὰ αὐτὰ παύσασθαι πράττοντα ἐβούλετο, μὴ βουλομένου ἀπαλλαγείσης κατηγορίαν πεποίηται, [λέγων αὐτὴν Χριστιανὴν εἶναι]. Καὶ ἡ μὲν βιβλίδιόν σοι τῷ αὐτοκράτορι ἀναδέδωκε, πρότερον συγχωρηθῆναι αὐτῇ διοικήσασθαι τὰ ἑαυτῆς ἀξιοῦσα, ἔπειτα ἀπολογήσασθαι περὶ τοῦ κατηγορήματος [μετὰ τὴν τῶν πραγμάτων αὐτῆς διοίκησιν] καὶ συνεχώρησας τοῦτο. Ὁ δὲ ταύτης ποτὲ ἀνήρ, πρὸς ἐκείνην μὲν μὴ δυνάμενος τανῦν ἔτι λέγειν, πρὸς Πτολεμαῖόν τινα, [ὃν Οὔρβικος ἐκολάσατο], διδάσκαλον ἐκείνης τῶν Χριστιανῶν μαθημάτων γενόμενον, ἐτράπετο διὰ τοῦδε τοῦ τρόπου. Ἑκατόνταρχον [εἰς δεσμὰ ἐμβαλόντα τὸν Πτολεμαῖον], φίλον αὐτῷ ὑπάρχοντα, ἔπεισε λαβέσθαι τοῦ

Cap. 2. integrum servavit Eus. H. e. IV, 17, 2—13 ed. Dind. p. 165. In AB lacuna: *διδάγματα ἔγνω αὕτη παθήματος δὲ Χριστοῦ προσωνυμίαν ὁμολογοῦντα.*

2. AB: *ἐπεὶ δὲ* et mox AB: *ἔγνω αὕτη.*

16. *παρ᾽ ἡμῖν* Euseb.; *ὑμῖν* edit. Iustini.

22. *λέγων . . . εἶναι* uncinis inclusi; accusavit enim: „quod se invito discessisset“, neque postea mulieri obfuit Christianum nomen.

25. *μετὰ . . . διοίκησιν* glossema manifestum.

27. 29. et seq. pg. 1 quae uncinis inclusa sunt, primus expunxit V. Cl. Buechelerus (cf. §. 5), cuius sententiam tuetur Rufinus.

Πτολεμαίου καὶ ἀνερωτῆσαι [αὐτὸ τοῦτο μόνον], εἰ Χριστιανός ἐστι. Καὶ τὸν Πτολεμαῖον, φιλαλήθη ἀλλ' οὐκ ἀπατηλὸν οὐδὲ ψευδολόγον τὴν γνώμην ὄντα, ὁμολογήσαντα ἑαυτὸν εἶναι Χριστιανόν, ἐν δεσμοῖς γενέσθαι ὁ ἑκατόνταρχος πεποίηκε, καὶ ἐπὶ πολὺν χρόνον ἐν τῷ δεσμωτηρίῳ ἐκολάσατο. Τελευταῖον δέ, ὅτε ἐπὶ Οὔρβικον ἦχθη ὁ ἄνθρωπος, ὁμοίως αὐτὸ τοῦτο μόνον ἐξητάσθη, εἰ εἴη Χριστιανός. Καὶ πάλιν, τὰ καλὰ ἑαυτῷ συνεπιστάμενος διὰ τὴν ἀπὸ τοῦ Χριστοῦ διδαχὴν, τὸ διδασκάλιον τῆς θείας ἀρετῆς ὡμολόγησεν. Ὁ γὰρ ἀρνούμενος ὁτιοῦν ἢ κατεγνωκὼς τοῦ πράγματος ἔξαρνος γίνεται, ἢ ἑαυτὸν ἀνάξιον ἐπιστάμενος καὶ ἀλλότριον τοῦ πράγματος τὴν ὁμολογίαν φεύγει· ὧν οὐδὲν πρόσεστι τῷ ἀληθινῷ Χριστιανῷ. Καὶ τοῦ Οὐρβίκου κελεύσαντος αὐτὸν ἀπαχθῆναι Λούκιός τις, καὶ αὐτὸς ὢν Χριστιανός, ὁρῶν τὴν ἀλόγως οὕτω γενομένην κρίσιν, πρὸς τὸν Οὔρβικον ἔφη· Τίς ἡ αἰτία; τοῦ μήτε μοιχὸν μήτε πόρνον μήτε ἀνδροφόνον μήτε λωποδύτην μήτε ἅρπαγα μήτε ἁπλῶς ἀδίκημά τι πράξαντα ἐλεγχόμενον, ὀνόματος δὲ Χριστιανοῦ προσωνυμίαν ὁμολογοῦντα τὸν ἄνθρωπον τοῦτον ἐκολάσω; Οὐ πρέποντα Εὐσεβεῖ αὐτοκράτορι οὐδὲ Φιλοσόφῳ Καίσαρος παιδὶ οὐδὲ ἱερᾷ συγκλήτῳ κρίνεις, ὦ Οὔρβικε. Καὶ ὃς οὐδὲν ἄλλο ἀποκρινάμενος καὶ πρὸς τὸν Λούκιον ἔφη· Δοκεῖς μοι καὶ σὺ εἶναι τοιοῦτος. Καὶ τοῦ Λουκίου φήσαντος· Μάλιστα, πάλιν καὶ αὐτὸν ἀπαχθῆναι ἐκέλευσεν. Ὁ δὲ χάριν εἰδέναι ὡμολόγει, πονηρῶν γὰρ δεσποτῶν τῶν τοιούτων ἀπηλλάχθαι ἐπεῖπε καὶ παρὰ ἀγαθὸν πατέρα καὶ βασιλέα τὸν θεὸν πορεύεσθαι. Καὶ ἄλλος δὲ τρίτος ἐπελθὼν κολασθῆναι προσετιμήθη.

4 [Ὅπως δὲ μή τις εἴπῃ· Πάντες οὖν ἑαυτοὺς φονεύσαντες πορεύεσθε ἤδη παρὰ τὸν θεὸν καὶ ἡμῖν πράγματα μὴ παρέχετε!— ἐρῶ δι' ἣν αἰτίαν τοῦτο οὐ πράττομεν, καὶ δι' ἣν ἐξεταζόμενοι

---

6. *Οὔρβικον* Iustini edit.; *Οὐρβίκιον* Eus. Ruf. (ita semper).

17. *ὀνόματος κτλ.* Euseb.; *παθήματος δὲ Χριστοῦ* AB, quorum hic lacuna desinit.

19. *φιλοσόφου* AB. — A ante *ἱερᾷ συγκλήτῳ* add. *τῇ*.

21. *τοῦ* (om. AB). *Λουκίου*.

23. *ὁ δὲ καὶ* AB.; *καὶ* om. Eus. — AB: *πονηρῶν δεσποτῶν τοιούτων ἀπηλλάχθαι γινώσκων καὶ πρὸς τὸν πατέρα καὶ βασιλέα τῶν οὐρανῶν πορεύεσθαι.*

26. *ἐπελθὼν* Eus.; *ἀπελθὼν* AB.

De cp. 4—8 cf. §. 17—35.

ἀφόβως ὁμολογοῦμεν. Οὐκ εἰκῇ τὸν κόσμον πεποιηκέναι τὸν θεὸν δεδιδάγμεθα, ἀλλ' ἢ διὰ τὸ ἀνθρώπειον γένος· χαίρειν τε τοῖς τὰ προσόντα αὐτῷ μιμουμένοις προέφημεν, ἀπαρέσκεσθαι δὲ τοῖς τὰ φαῦλα ἀσπαζομένοις ἢ λόγῳ ἢ ἔργῳ. Εἰ οὖν πάντες
5 ἑαυτοὺς φονεύσομεν, τοῦ μὴ γεννηθῆναί τινα καὶ μαθητευθῆναι εἰς τὰ θεῖα διδάγματα, ἢ καὶ μὴ εἶναι τὸ ἀνθρώπειον γένος, ὅσον ἐφ' ἡμῖν, αἴτιοι ἐσόμεθα, ἐναντίον τῇ τοῦ θεοῦ βουλῇ καὶ αὐτοὶ ποιοῦντες, ἐὰν τοῦτο πράξωμεν. Ἐξεταζόμενοι δὲ οὐκ ἀρνούμεθα διὰ τὸ συνεπίστασθαι ἑαυτοῖς μηδὲν φαῦλον, ἀσεβὲς δὲ ἡγούμενοι
10 μὴ κατὰ πάντα ἀληθεύειν, ὃ καὶ φίλον τῷ θεῷ γινώσκομεν, ὑμᾶς δὲ καὶ τῆς ἀδίκου προλήψεως ἀπαλλάξαι νῦν σπεύδοντες].

5 [Εἰ δέ τινα ὑπέλθοι καὶ ἡ ἔννοια αὕτη ὅτι, εἰ θεὸν ὡμολογοῦμεν βοηθόν, οὐκ ἄν, ὡς λέγομεν, ὑπὸ ἀδίκων ἐκρατούμεθα καὶ ἐτιμωρούμεθα, καὶ τοῦτο διαλύσω. Ὁ θεὸς τὸν
15 πάντα κόσμον ποιήσας καὶ τὰ ἐπίγεια ἀνθρώποις ὑποτάξας καὶ τὰ οὐράνια στοιχεῖα εἰς αὔξησιν καρπῶν καὶ ὡρῶν μεταβολὰς κοσμήσας καὶ θεῖον τούτοις νόμον πάξας, ἃ καὶ αὐτὰ δι' ἀνθρώπους φαίνεται πεποιηκώς, τὴν μὲν τῶν ἀνθρώπων καὶ τῶν ὑπὸ τὸν οὐρανὸν πρόνοιαν ἀγγέλοις, οὓς ἐπὶ τούτοις ἔταξε, παρέδωκεν.
20 Οἱ δ' ἄγγελοι, παραβάντες τήνδε τὴν τάξιν, γυναικῶν μίξεσιν ἡττήθησαν καὶ παῖδας ἐτέκνωσαν, οἵ εἰσιν οἱ λεγόμενοι δαίμονες. Καὶ προσέτι λοιπὸν τὸ ἀνθρώπειον γένος ἑαυτοῖς ἐδούλωσαν· τὰ μὲν διὰ μαγικῶν γραφῶν, τὰ δὲ διὰ φόβων καὶ τιμωριῶν, ὧν ἐπέφερον, τὰ δὲ διὰ διδαχῆς θυμάτων καὶ θυμιαμάτων καὶ
25 σπονδῶν, ὧν ἐνδεεῖς γεγόνασι μετὰ τὸ πάθεσιν ἐπιθυμιῶν δουλωθῆναι· καὶ εἰς ἀνθρώπους φόνους πολέμους μοιχείας ἀκολασίας καὶ πᾶσαν κακίαν ἔσπειραν. Ὅθεν καὶ ποιηταὶ καὶ μυθολόγοι, ἀγνοοῦντες τοὺς ἀγγέλους καὶ τοὺς ἐξ αὐτῶν γεννηθέντας δαίμονας ταῦτα πρᾶξαι εἰς ἄρρενας καὶ θηλείας καὶ πόλεις καὶ ἔθνη, ἅπερ
30 συνέγραψαν, εἰς αὐτὸν τὸν θεὸν καὶ τοὺς ὡς ἀπ' αὐτοῦ σπορᾷ γενομένους υἱοὺς καὶ τῶν λεχθέντων ἐκείνου ἀδελφῶν καὶ τέκνων ὁμοίως τῶν ἀπ' ἐκείνων, Ποσειδῶνος καὶ Πλούτωνος, ἀνήνεγκαν. Ὀνόματι γὰρ ἕκαστον, ὅπερ ἕκαστος ἑαυτῷ τῶν ἀγγέλων καὶ τοῖς τέκνοις ἔθετο, προσηγόρευσαν].

---

5. τοῦ μὴ (edit.; καὶ AB.) γεννηθῆναι.
16. μεταβολαῖς AB.
17. τοῦτον νόμον AB. τούτοις emend. Thirlbius.
22. ἀνθρώπιον AB.
23. ὧν om. AB.

6 [Ὄνομα δὲ τῷ πάντων πατρὶ θετὸν, ἀγεννήτῳ ὄντι, οὐκ ἔστιν· ᾧ γὰρ ἂν καὶ ὄνομά τι προσαγορεύεται, πρεσβύτερον ἔχει τὸν θέμενον τὸ ὄνομα. Τὸ δὲ πατὴρ καὶ θεὸς καὶ κτίστης καὶ κύριος καὶ δεσπότης οὐκ ὀνόματά ἐστιν, ἀλλ' ἐκ τῶν εὐποιϊῶν καὶ τῶν ἔργων προσρήσεις. Ὁ δὲ υἱὸς ἐκείνου, ὁ μόνος λεγόμενος κυρίως υἱός, ὁ λόγος πρὸ τῶν ποιημάτων καὶ συνὼν καὶ γεννώμενος, ὅτε τὴν ἀρχὴν δι' αὐτοῦ πάντα ἔκτισε καὶ ἐκόσμησε, Χριστὸς μὲν κατὰ τὸ κεχρῖσθαι καὶ κοσμῆσαι τὰ πάντα δι' αὐτοῦ τὸν θεὸν λέγεται, ὄνομα καὶ αὐτὸ περιέχον ἄγνωστον σημασίαν, ὃν τρόπον καὶ τὸ θεὸς προσαγόρευμα οὐκ ὄνομά ἐστιν, ἀλλὰ πράγματος δυσεξηγήτου ἔμφυτος τῇ φύσει τῶν ἀνθρώπων δόξα. Ἰησοῦς δὲ καὶ ἀνθρώπου καὶ σωτῆρος ὄνομα καὶ σημασίαν ἔχει. Καὶ γὰρ καὶ ἄνθρωπος, ὡς προέφημεν, γέγονε κατὰ τὴν τοῦ θεοῦ καὶ πατρὸς βουλὴν ἀποκυηθεὶς ὑπὲρ τῶν πιστευόντων ἀνθρώπων καὶ ἐπὶ καταλύσει τῶν δαιμόνων· καὶ νῦν ἐκ τῶν ὑπ' ὄψιν γινομένων μαθεῖν δύνασθε. Δαιμονιολήπτους γὰρ πολλοὺς κατὰ πάντα τὸν κόσμον καὶ ἐν τῇ ὑμετέρᾳ πόλει πολλοὶ τῶν ἡμετέρων ἀνθρώπων, τῶν Χριστιανῶν, ἐπορκίζοντες κατὰ τοῦ ὀνόματος Ἰησοῦ Χριστοῦ, τοῦ σταυρωθέντος ἐπὶ Ποντίου Πιλάτου, ὑπὸ τῶν ἄλλων πάντων ἐπορκιστῶν καὶ ἐπαστῶν καὶ φαρμακευτῶν μὴ ἰαθέντας, ἰάσαντο καὶ ἔτι νῦν ἰῶνται, καταργοῦντες καὶ ἐκδιώκοντες τοὺς κατέχοντας τοὺς ἀνθρώπους δαίμονας].

7 [Ὅθεν καὶ ἐπιμένει ὁ θεὸς τὴν σύγχυσιν καὶ κατάλυσιν τοῦ παντὸς κόσμου μὴ ποιῆσαι, ἵνα καὶ οἱ φαῦλοι ἄγγελοι καὶ δαίμονες καὶ ἄνθρωποι μηκέτι ὦσι, διὰ τὸ σπέρμα τῶν Χριστιανῶν, ὃ γινώσκει ἐν τῇ φύσει ὅτι αἴτιόν ἐστιν. Ἐπεὶ εἰ μὴ τοῦτο ἦν, οὐκ ἂν οὐδὲ ὑμῖν ταῦτα ἔτι ποιεῖν καὶ ἐνεργεῖσθαι ὑπὸ τῶν φαύλων δαιμόνων δυνατὸν ἦν, ἀλλὰ τὸ πῦρ τὸ τῆς κρίσεως κατελθὸν ἀνέδην πάντα διέκρινεν, ὡς καὶ πρότερον ὁ κατακλυσμὸς μηδένα λιπὼν ἀλλ' ἢ τὸν μόνον σὺν τοῖς ἰδίοις παρ' ἡμῖν καλούμενον Νῶε, παρ' ὑμῖν δὲ Δευκαλίωνα, ἐξ οὗ πάλιν οἱ τοσοῦτοι γεγόνασιν, ὧν οἱ μὲν φαῦλοι, οἱ δὲ σπουδαῖοι. Οὕτω γὰρ ἡμεῖς τὴν ἐκπύρωσίν φαμεν γενήσεσθαι, ἀλλ' οὐχ, ὡς οἱ Στωϊκοί, κατὰ τὸν τῆς εἰς ἄλληλα πάντων μεταβολῆς λόγον,

2. ὀνόματι AB. ὄνομά τι de Otto.
7. ἐκόσμησε καὶ ἔκτισε AB manus prior; corr. ἔκτ. κ. ἐκόσμ.
8. κεχρίσθαι AB; v. de Otto p. 214 n. 6.
15. ὡς (add. de Otto) καὶ νῦν AB.

ὃ αἴσχιστον ἐφάνη· ἀλλ' οὐδὲ καθ' εἱμαρμένην πράττειν τοὺς ἀνθρώπους ἢ πάσχειν τὰ γινόμενα, ἀλλὰ κατὰ μὲν τὴν προαίρεσιν ἕκαστον κατορθοῦν ἢ ἁμαρτάνειν, καὶ κατὰ τὴν τῶν φαύλων δαιμόνων ἐνέργειαν τοὺς σπουδαίους, οἷον Σωκράτην καὶ τοὺς ὁμοίους, διώκεσθαι καὶ ἐν δεσμοῖς εἶναι, Σαρδανάπαλον δὲ καὶ Ἐπίκουρον καὶ τοὺς ὁμοίους ἐν ἀφθονίᾳ καὶ δόξῃ δοκεῖν εὐδαιμονεῖν. Ὃ μὴ νοήσαντες οἱ Στωϊκοὶ καθ' εἱμαρμένης ἀνάγκην πάντα γίνεσθαι ἀπεφήναντο. Ἀλλ' ὅτι αὐτεξούσιον τό τε τῶν ἀγγέλων γένος καὶ τῶν ἀνθρώπων τὴν ἀρχὴν ἐποίησεν ὁ θεός, δικαίως ὑπὲρ ὧν ἂν πλημμελήσωσι τὴν τιμωρίαν ἐν αἰωνίῳ πυρὶ κομίσονται. Γενητοῦ δὲ παντὸς ἥδε ἡ φύσις, κακίας καὶ ἀρετῆς δεκτικὸν εἶναι· οὐ γὰρ ἂν ἦν ἐπαινετὸν οὐδὲν αὐτῶν, εἰ οὐκ ἂν ἐπ' ἀμφότερα τρέπεσθαι [καὶ] δύναμιν εἶχε. Δεικνύουσι δὲ τοῦτο καὶ οἱ πανταχοῦ κατὰ λόγον τὸν ὀρθὸν νομοθετήσαντες καὶ φιλοσοφήσαντες ἄνθρωποι ἐκ τοῦ ὑπαγορεύειν τάδε μὲν πράττειν, τῶνδε δὲ ἀπέχεσθαι. Καὶ οἱ Στωϊκοὶ φιλόσοφοι ἐν τῷ περὶ ἠθῶν λόγῳ τὰ αὐτὰ τιμῶσι καρτερῶς, ὡς δηλοῦσθαι ἐν τῷ περὶ ἀρχῶν καὶ ἀσωμάτων λόγῳ οὐκ εὐοδοῦν αὐτούς. Εἴτε γὰρ καθ' εἱμαρμένην φήσουσι τὰ γινόμενα πρὸς ἀνθρώπων γίνεσθαι, ἢ μηδὲν εἶναι θεὸν παρὰ τρεπόμενα καὶ ἀλλοιούμενα καὶ ἀναλυόμενα εἰς τὰ αὐτὰ ἀεί, φθαρτῶν μόνων φανήσονται κατάληψιν ἐσχηκέναι καὶ αὐτὸν τὸν θεὸν διά τε τῶν μερῶν καὶ διὰ τοῦ ὅλου ἐν πάσῃ κακίᾳ γινόμενον ἢ μηδὲν εἶναι κακίαν μηδ' ἀρετήν· ὅπερ καὶ παρὰ πᾶσαν σώφρονα ἔννοιαν καὶ λόγον καὶ νοῦν ἐστι].

8 [Καὶ τοὺς ἀπὸ τῶν Στωϊκῶν δὲ δογμάτων, ἐπειδὴ κἂν τὸν ἠθικὸν λόγον κόσμιοι γεγόνασιν, ὡς καὶ ἔν τισιν οἱ ποιηταί, διὰ τὸ ἔμφυτον παντὶ γένει ἀνθρώπων σπέρμα τοῦ λόγου, μεμισῆσθαι καὶ πεφονεῦσθαι οἴδαμεν· Ἡράκλειτον μέν, ὡς προέφημεν, καὶ Μουσώνιον δὲ ἐν τοῖς καθ' ἡμᾶς καὶ ἄλλους οἴδαμεν. Ὡς γὰρ ἐσημάναμεν, πάντας τοὺς κἂν ὁπωσδήποτε κατὰ λόγον βιοῦν σπουδάζοντας καὶ κακίαν φεύγειν μισεῖσθαι ἀεὶ ἐνήργησαν οἱ δαίμονες. Οὐδὲν δὲ θαυμαστόν, εἰ τοὺς οὐ κατὰ σπερματικοῦ λόγου μέρος, ἀλλὰ κατὰ τὴν τοῦ παντὸς λόγου, ὅ ἐστι Χριστοῦ, γνῶσιν καὶ θεωρίαν πολὺ μᾶλλον μισεῖσθαι οἱ δαίμονες ἐλεγχόμενοι ἐνεργοῦσιν· οἳ τὴν ἀξίαν κόλασιν καὶ τιμωρίαν κομίσονται

11. γεννητοῦ AB.

12. εἰ οὐκ ἦν AB: εἰ οὐκ ἂν Goeze, de Otto. Mox καὶ suspectum putat de Otto.

15. τόδε AB; corr. Thirlbius. — 32. οὐ add. edit.

ἐν αἰωνίῳ πυρὶ ἐγκλεισθέντες. Εἰ γὰρ ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων ἤδη διὰ τοῦ ὀνόματος Ἰησοῦ Χριστοῦ ἡττῶνται, δίδαγμά ἐστι τῆς καὶ μελλούσης αὐτοῖς καὶ τοῖς λατρεύουσιν αὐτοῖς ἐσομένης ἐν πυρὶ αἰωνίῳ κολάσεως. Οὕτως γὰρ καὶ οἱ προφῆται πάντες προεκήρυξαν γεννήσεσθαι, καὶ Ἰησοῦς ὁ ἡμέτερος διδάσκαλος ἐδίδαξε]. 5

3 Κἀγὼ οὖν προσδοκῶ ὑπό τινος τῶν ὠνομασμένων ἐπιβουλευθῆναι κἂν ξύλῳ ἐντιναγῆναι ἢ κἂν ὑπὸ Κρίσκεντος τοῦ φιλοψόφου ἢ καὶ φιλοκόμπου. Οὐ γὰρ φιλόσοφον εἰπεῖν ἄξιον τὸν ἄνδρα, ὅς γε περὶ ὧν μὴ ἐπίσταται δημοσίᾳ καταμαρτυρεῖ ὡς ἀθέων καὶ ἀσεβῶν Χριστιανῶν ὄντων, πρὸς χάριν καὶ ἡδονὴν 10 τῶν πολλῶν πεπλανημένως τοῦτο πράττων. εἴτε γὰρ μὴ ἐντυχὼν τοῖς τοῦ Χριστοῦ διδάγμασι κατατρέχει ἡμῶν, παμπόνηρός ἐστι καὶ ἰδιωτῶν πολὺ χείρων, οἳ φυλάττονται πολλάκις περὶ ὧν οὐκ ἐπίστανται διαλέγεσθαι καὶ ψευδομαρτυρεῖν, καὶ εἰ ἐντυχὼν, μὴ συνῆκε τὸ ἐν αὐτοῖς μεγαλεῖον, ἢ συνεὶς πρὸς τὸ μὴ ὑποπτευ- 15 θῆναι τοιοῦτος ταῦτα ποιεῖ, πολὺ μᾶλλον ἀγεννὴς καὶ παμπόνηρος, ἰδιωτικῆς καὶ ἀλόγου δόξης καὶ φόβου ἐλάττων ὤν. Καὶ γὰρ προθέντα με καὶ ἐρωτήσαντα αὐτὸν ἐρωτήσεις τινὰς τοιαύτας μαθεῖν καὶ ἐλέγξαι, ὅτι ἀληθῶς μηδὲν ἐπίσταται, εἰδέναι ὑμᾶς βούλομαι. καὶ ὅτι ἀληθῆ λέγω, εἰ μὴ ἀνηνέχθησαν ὑμῖν αἱ 20 κοινωνίαι τῶν λόγων, ἕτοιμος καὶ ἐφ' ὑμῶν κοινωνεῖν τῶν ἐρωτήσεων πάλιν. βασιλικὸν δ' ἂν καὶ τοῦτο ἔργον εἴη. εἰ δὲ καὶ ἐγνώσθησαν ὑμῖν αἱ ἐρωτήσεις μου καὶ αἱ ἐκείνου ἀποκρίσεις,

---

Cap. III. Euseb. H. e. IV, 16 p. 163 ed. Dindorf. Item ex Eusebio Chronicon paschale liberius.

6. οὖν om. Chron. Pasch., idem mox: ὡς εἷς τῶν προωνομασμένων.

7. καὶ ξύλῳ ἐμπαγῆναι AB. — Eusebii lectio a Rufino confirmatur: ἐντιναχθῆναι Chron. pasch. Illud ξύλῳ ἐμπαγῆναι non ad Crescentem referri potest.

8. φιλοψόφου AB; ἀφιλοσόφου Euseb. Ruf. Chron. pasch.

9. ὅς γε περὶ ἡμῶν ἃ μὴ ἐπίσταται AB. — περὶ ὧν μὴ ἐπίσταται om. Chron. pasch.

10. ὡς ἀθέων ἡμῶν κ. ἀ. Χ. ὄ. Chron. pasch.

11. τῶν πεπλανημένων ταῦτα πράττων AB.

14. ἢ εἰ ἐντυχὼν AB.

18. προταθέντα AB.

19. τοιαύτας καὶ μαθεῖν AB. — τοιαίτας om. Chron. pasch. — οὐδὲν ἐπίσταται Chron. pasch.

21. ἕτοιμός εἰμι Chron. Pasch.

22. βασιλικὸν γὰρ Chron. Pasch.

φανερὸν ὑμῖν ἐστιν, ὅτι οὐδὲν τῶν ἡμετέρων ἐπίσταται. ἢ εἰ ἐπίσταται, διὰ τοὺς ἀκούοντας δ' οὐ τολμᾷ λέγειν, ὡς πρότερον ἔφην, οὐ φιλόσοφος ἀλλὰ φιλόδοξος ἀνὴρ δείκνυται, ὅς γε μηδὲ τὸ Σωκρατικὸν ἀξιέραστον ὂν τιμᾷ· Ἀλλ' οὔτι γε πρὸ τῆς ἀληθείας τιμητέος ἀνήρ. Ἀδύνατον δὲ Κυνικῷ ἀδιάφορον τὸ τέλος προθεμένῳ τὸ ἀγαθὸν εἰδέναι πλὴν ἀδιαφορίας.

9 [Ἵνα δὲ μή τις εἴπῃ τὸ λεγόμενον ὑπὸ τῶν νομιζομένων φιλοσόφων, ὅτι κόμποι καὶ φόβητρά ἐστι τὰ λεγόμενα ὑφ' ἡμῶν ὅτι κολάζονται ἐν αἰωνίῳ πυρὶ οἱ ἄδικοι, καὶ διὰ φόβον ἀλλ' οὐ διὰ τὸ καλὸν εἶναι καὶ ἀρεστὸν ἐναρέτως βιοῦν τοὺς ἀνθρώπους ἀξιοῦμεν, βραχυεπῶς πρὸς τοῦτο ἀποκρινοῦμαι, ὅτι, εἰ μὴ τοῦτό ἐστιν, οὔτε ἔστι θεός, ἤ, εἰ ἔστιν, οὐ μέλει αὐτῷ τῶν ἀνθρώπων, καὶ οὐδέν ἐστιν ἀρετὴ οὐδὲ κακία, καὶ, ὡς προέφημεν, ἀδίκως τιμωροῦσιν οἱ νομοθέται τοὺς παραβαίνοντας τὰ διατεταγμένα καλά. Ἀλλ' ἐπεὶ οὐκ ἄδικοι ἐκεῖνοι καὶ ὁ αὐτῶν πατὴρ, τὰ αὐτά αὐτῷ πράττειν διὰ τοῦ λόγου διδάσκων, οἱ τούτοις συντιθέμενοι οὐκ ἄδικοι. Ἐὰν δέ τις τοὺς διαφόρους νόμους τῶν ἀνθρώπων προβάληται, λέγων ὅτι παρ' οἷς μὲν ἀνθρώποις τάδε καλά, τὰ δὲ αἰσχρὰ νενόμισται, παρ' ἄλλοις δὲ τὰ παρ' ἐκείνοις αἰσχρὰ καλά, καὶ τὰ καλὰ αἰσχρὰ νομίζεται, ἀκουέτω καὶ τῶν εἰς τοῦτο λεγομένων. Καὶ νόμους διατάξασθαι τῇ ἑαυτῶν κακίᾳ ὁμοίους τοὺς πονηροὺς ἀγγέλους ἐπιστάμεθα, οἷς χαίρουσιν οἱ ὅμοιοι γενόμενοι ἄνθρωποι, καὶ ὀρθὸς λόγος παρελθὼν οὐ πάσας δόξας οὐδὲ πάντα δόγματα καλὰ ἀπωδείκνυσιν, ἀλλὰ τὰ μὲν φαῦλα, τὰ δὲ ἀγαθά· ὥστε μοι καὶ πρὸς τοὺς τοιούτους τὰ αὐτὰ καὶ τὰ ὅμοια εἰρήσεται, καὶ λεχθήσεται διὰ πλειόνων, ἐὰν χρεία ᾖ. Τανῦν δὲ ἐπὶ τὸ προκείμενον ἀνέρχομαι].

10 [Μεγαλειότερα μὲν οὖν πάσης ἀνθρωπείου διδασκαλίας φαίνεται τὰ ἡμέτερα διὰ τὸ λογικὸν τὸ ὅλον τὸν φανέντα δι' ἡμᾶς Χριστὸν γεγονέναι, καὶ σῶμα καὶ λόγον καὶ ψυχήν. Ὅσα γὰρ καλῶς ἀεὶ ἐφθέγξαντο καὶ εὗρον οἱ φιλοσοφήσαντες ἢ νομο-

1. τῶν ἡμετέρων om. AB. Idem codd. ἢ εἰ καὶ ἐπίσταται; εἰ δὲ καὶ ἐπίσταται Chron. pasch.

2. τολμᾷ λέγειν ὁμοίως Σωκράτει AB. Idem: ὡς προέφην.

4. τὸ Σωκρατικὸν ὅλως ἐπίσταται Chron. pasch.

6. προεμένῳ AB.

De cap. 9—11 init. cf. §. 36 ss.

11. βραχυεποῖς AB.

29. διὰ τοῦτο λογικόν AB. corr. de Otto.

θετήσαντες, κατὰ λόγου μέρος δι' εὑρέσεως καὶ θεωρίας ἐστι ποιηθέντα αὐτοῖς. Ἐπειδὴ δὲ οὐ πάντα τὰ τοῦ λόγου ἐγνώρισαν, ὅς ἐστι Χριστός, καὶ ἐναντία ἑαυτοῖς πολλάκις εἶπον. Καὶ οἱ προγεγενημένοι τοῦ Χριστοῦ, κατὰ τὸ ἀνθρώπινον λόγῳ πειραθέντες τὰ πράγματα θεωρῆσαι καὶ ἐλέγξαι, ὡς ἀσεβεῖς καὶ περίεργοι εἰς δικαστήρια ἤχθησαν. Ὁ πάντων δὲ αὐτῶν εὐτονώτερος πρὸς τοῦτο γενόμενος Σωκράτης τὰ αὐτὰ ἡμῖν ἐνεκλήθη· καὶ γὰρ ἔφασαν αὐτὸν καινὰ δαιμόνια εἰσφέρειν, καὶ οὓς ἡ πόλις νομίζει θεοὺς μὴ ἡγεῖσθαι αὐτόν. Ὁ δὲ δαίμονας μὲν τοὺς φαύλους καὶ τοὺς πράξαντας ἃ ἔφασαν οἱ ποιηταί, ἐκβαλὼν τῆς πολιτείας καὶ Ὅμηρον καὶ τοὺς ἄλλους ποιητάς, παραιτεῖσθαι τοὺς ἀνθρώπους ἐδίδαξε, πρὸς θεοῦ δὲ τοῦ ἀγνώστου αὐτοῖς διὰ λόγου ζητήσεως ἐπίγνωσιν προὐτρέπετο, εἰπών· „Τὸν δὲ πατέρα καὶ δημιουργὸν πάντων οὔθ' εὑρεῖν ῥᾴδιον, οὔθ' εὑρόντα εἰς πάντας εἰπεῖν ἀσφαλές". Ἃ ὁ ἡμέτερος Χριστὸς διὰ τῆς ἑαυτοῦ δυνάμεως ἔπραξε. Σωκράτει μὲν γὰρ οὐδεὶς ἐπείσθη ὑπὲρ τούτου τοῦ δόγματος ἀποθνήσκειν· Χριστῷ δέ, τῷ καὶ ὑπὸ Σωκράτους ἀπὸ μέρους γνωσθέντι (λόγος γὰρ ἦν καὶ ἔστιν ὁ ἐν παντὶ ὤν, καὶ διὰ τῶν προφητῶν προειπὼν τὰ μέλλοντα γίνεσθαι καὶ δι' ἑαυτοῦ ὁμοιοπαθοῦς γενομένου καὶ διδάξαντος ταῦτα), οὐ φιλόσοφοι οὐδὲ φιλόλογοι μόνον ἐπείσθησαν, ἀλλὰ καὶ χειροτέχναι καὶ παντελῶς ἰδιῶται, καὶ δόξης καὶ φόβου καὶ θανάτου καταφρονήσαντες· ἐπειδὴ δύναμίς ἐστι τοῦ ἀῤῥήτου πατρὸς καὶ οὐχὶ ἀνθρωπείου λόγου κατασκευή].

11 [Οὐκ ἂν δὲ οὐδὲ ἐφονευόμεθα οὐδὲ δυνατώτεροι ἡμῶν ἦσαν οἵ τε ἄδικοι ἄνθρωποι καὶ δαίμονες, εἰ μὴ πάντως παντὶ γεννωμένῳ ἀνθρώπῳ καὶ θανεῖν ὠφείλετο· ὅθεν καὶ τὸ ὄφλημα ἀποδιδόντες εὐχαριστοῦμεν.] Καίτοι γε καὶ τὸ Ξενοφώντειον ἐκεῖνο νῦν πρός τε Κρίσκεντα καὶ τοὺς ὁμοίως αὐτῷ ἀφραίνοντας καλὸν καὶ εὔκαιρον εἰπεῖν ἡγούμεθα. Τὸν Ἡρακλέα ἐπὶ τρίοδόν τινα ἔφη ὁ Ξενοφῶν βαδίζοντα εὑρεῖν τήν τε Ἀρετὴν καὶ τὴν Κακίαν, ἐν γυναικῶν μορφαῖς φαινομένας. Καὶ τὴν μὲν κακίαν, ἁβρᾷ ἐσθῆτι καὶ ἐρωτοπεποιημένῳ καὶ ἀνθοῦντι ἐκ τῶν τοιούτων

1. δι' om. AB add. de Otto.
4. προγεγενημένοι de Otto; προγεγραμμένοι AB.
16. ἐπείσθη de Otto; ἐπιστεύθη AB.
28. Ξενοφώτειον Codd.
30. ss. cf. Xen. Mem. II, 1. 21 ss.
33. forte legendum ex haplographia: καὶ κατ' ἔρωτα πεποιημένῳ.

προσώπῳ, θελκτικήν τε εὐθὺς πρὸς τὰς ὄψεις οὖσαν, εἰπεῖν πρὸς τὸν Ἡρακλέα ὅτι, ἣν αὐτῇ ἕπηται, ἡδόμενόν τε καὶ κεκοσμημένον τῷ λαμπροτάτῳ καὶ ὁμοίῳ τῷ περὶ αὐτὴν κόσμῳ διαιτήσειν ἀεὶ ποιήσει. Καὶ τὴν Ἀρετὴν ἐν αὐχμηρῷ (μὲν) τῷ προσώπῳ καὶ τῇ περιβολῇ οὖσαν εἰπεῖν· Ἀλλ' ἣν ἐμοὶ πείθῃ, οὐ κόσμῳ οὐδὲ κάλλει τῷ ῥέοντι καὶ φθειρομένῳ ἑαυτὸν κοσμήσεις ἀλλὰ τοῖς ἀϊδίοις καὶ καλοῖς κόσμοις. Καὶ πάνθ' ὁντινοῖν πεπείσμεθα, φεύγοντα τὰ δοκοῦντα καλά, τὰ δὲ νομιζόμενα σκληρὰ καὶ ἀλγεινὰ μετερχόμενον, εὐδαιμονίαν ἐκδέχεσθαι. Ἡ γὰρ κακία, περίβλημα ἑαυτῆς τῶν πράξεων τὰ προσόντα τῇ ἀρετῇ καὶ ὄντως ὄντα καλὰ διὰ μιμήσεως ἀφθάρτων περιβαλλομένη — ἄφθαρτον γὰρ οὐδὲν ἔχει οὐδὲ ποιῆσαι δύναται, — δουλαγωγεῖ τοὺς χαμαιπετεῖς τῶν ἀνθρώπων, τὰ προσόντα αὐτῇ φαῦλα τῇ ἀρετῇ περιθεῖσα. Οἱ δὲ νενοηκότες τὰ προσόντα τῷ ὄντι καλὰ καὶ ἄφθαρτοι τῇ ἀρετῇ· ὃ καὶ περὶ Χριστιανῶν καὶ τῶν ἀπὸ τοῦ ἄθλου καὶ τῶν ἀνθρώπων τῶν τοιαῦτα πραξάντων, ὁποῖα ἔφασαν οἱ ποιηταὶ περὶ τῶν νομιζομένων θεῶν, ὑπολαβεῖν δεῖ πάντα νουνεχῆ, ἐκ τοῦ καὶ τοῦ φευκτοῦ καταφρονεῖν ἡμᾶς θανάτου λογισμὸν ἕλκοντα.

12 Καὶ γὰρ αὐτὸς ἐγὼ τοῖς Πλάτωνος χαίρων διδάγμασι, διαβαλλομένους ἀκούων Χριστιανούς, ὁρῶν δὲ καὶ ἀφόβους πρὸς θάνατον καὶ πάντα τὰ νομιζόμενα φοβερά, ἐνενόουν ἀδύνατον εἶναι ἐν κακίᾳ καὶ φιληδονίᾳ ὑπάρχειν αὐτούς. Τίς γὰρ φιλήδονος ἢ ἀκρατὴς καὶ ἀνθρωπείων σαρκῶν βορὰν ἡγούμενος ἀγαθὸν δύναιτ' ἂν θάνατον ἀσπάζεσθαι, ὅπως τῶν ἑαυτοῦ στερηθείη ἐπιθυμιῶν ἀλλ' οὐκ ἐκ παντὸς ζῆν ἀεὶ τὴν ἐνθάδε βιοτὴν καὶ λανθάνειν τοὺς ἄρχοντας ἐπειρᾶτο, οὐχ ὅτι ἑαυτὸν κατήγγελλε φονευθησόμενον; [Ἤδη καὶ τοῦτο ἐνήργησαν οἱ φαῦλοι

8. ἄλογα AB. ἀλγεινά Sylburg.
9. περίβλημα Ashton. πρόβλημα AB.
11. ἀφθάρτων Maranus φθαρτῶν AB.
16. ἔφθασαν AB.; ἔφασαν Perionius.
17. πάντα οὖν ἔχει A.; B omittit; νουνεχῆ Thirlbius. De Otto.
19. ss. cf. Eus. H. e. IV, c. 8. 5 ed. Dind. p. 145.
20. καὶ om. AB.
21. πάντα τὰ ἄλλα νομ. φοβ. AB. ἄλλα om. Eus.
23. ἀγαθὸν ἡγούμενος Euseb.; ordinem vertunt AB. Mox δύναιτ' ἂν Euseb.; δύναιτο AB.
24. στερηθείη ἐπιθ. Euseb.; ἀγαθῶν στερηθῇ AB.
25. ζῆν μὲν et sequ. vers. ὅτι γε AB.
27. ss. cf. §. 42 ss.

δαίμονες διά τινων πονηρῶν ἀνθρώπων πραχθῆναι. Φονεύοντες γὰρ αὐτοί τινας ἐπὶ συκοφαντίᾳ τῇ εἰς ἡμᾶς καὶ εἰς βασάνους εἵλκυσαν οἰκέτας τῶν ἡμετέρων ἢ παῖδας ἢ γύναια, καὶ δι' αἰκισμῶν φοβερῶν ἐξαναγκάζουσι κατειπεῖν ταῦτα τὰ μυθολογούμενα, ἃ αὐτοὶ φανερῶς πράττουσιν· ὧν ἐπειδὴ οὐδὲν πρόσεστιν ἡμῖν, οὐ φροντίζομεν, θεὸν τὸν ἀγέννητον καὶ ἄῤῥητον μάρτυρα ἔχοντες τῶν τε λογισμῶν καὶ τῶν πράξεων. Τίνος γὰρ χάριν οὐχὶ καὶ ταῦτα δημοσίᾳ ὡμολογοῦμεν ἀγαθὰ καὶ φιλοσοφίαν θείαν αὐτὰ ἀπεδείκνυμεν, φάσκοντες Κρόνου μὲν μυστήρια τελεῖν ἐν τῷ ἀνδροφονεῖν, καὶ ἐν τῷ αἵματος ἐμπίπλασθαι, ὡς λέγεται, τὰ ἴσα τῷ παρ' ὑμῖν τιμωμένῳ εἰδώλῳ, ᾧ οὐ μόνον ἀλόγων ζώων αἵματα προσραίνετε ἀλλὰ καὶ ἀνθρώπεια, διὰ τοῦ παρ' ὑμῖν ἐπισημοτάτου καὶ εὐγενεστάτου ἀνδρὸς τὴν πρόσχυσιν τοῦ τῶν φονευθέντων αἵματος ποιούμενοι, Διὸς δὲ καὶ τῶν ἄλλων θεῶν μιμηταὶ γενόμενοι ἐν τῷ ἀνδροβατεῖν καὶ γυναιξὶν ἀδεῶς μίγνυσθαι, Ἐπικούρου μὲν καὶ τὰ τῶν ποιητῶν συγγράμματα ἀπολογίαν φέροντες; Ἐπειδὴ δὲ ταῦτα τὰ μαθήματα καὶ τοὺς ταῦτα πράξαντας καὶ μιμουμένους φεύγειν πείθομεν, ὡς καὶ νῦν διὰ τῶνδε τῶν λόγων ἠγωνίσμεθα, ποικίλως πολεμούμεθα· ἀλλ' οὐ φροντίζομεν, ἐπεὶ θεὸν τῶν πάντων ἐπόπτην δίκαιον οἴδαμεν. Εἰ δὲ καὶ ἐν ὑμῖν τις ἦν, τραγικῇ φωνῇ ἂν ἐβόησεν ἐπί τι βῆμα ὑψηλὸν ἀναβάς· Αἰδέσθητε, αἰδέσθητε ἃ φανερῶς πράττετε εἰς ἀναιτίους ἀναφέροντες, καὶ τὰ προσόντα καὶ ἑαυτοῖς καὶ τοῖς ὑμετέροις περιβάλλοντες τούτοις ὧν οὐδὲν οὐδ' ἐπὶ ποσὸν μετουσία ἐστί. Μετάθεσθε, σωφρονίσθητε].

13 Καὶ γὰρ ἐγώ, μαθὼν περίβλημα πονηρὸν εἰς ἀποστροφὴν τῶν ἄλλων ἀνθρώπων περιτεθειμένον [ὑπὸ τῶν φαύλων δαιμόνων] τοῖς Χριστιανῶν θείοις διδάγμασι, καὶ ψευδολογουμένων ταῦτα καὶ τοῦ περιβλήματος κατεγέλασα καὶ τῆς παρὰ τοῖς πολλοῖς δόξης. Χριστιανὸς εὑρεθῆναι καὶ εὐχόμενος καὶ παμμάχως ἀγωνιζόμενος ὁμολογῶ, [οὐχ ὅτι ἀλλότριά ἐστι τὰ Πλάτωνος διδάγματα τοῦ Χριστοῦ, ἀλλ' ὅτι οὐκ ἔστι πάντη ὅμοια, ὥσπερ οὐδὲ τὰ τῶν ἄλλων, Στωϊκῶν τε καὶ ποιητῶν καὶ συγγραφέων. Ἕκαστος γάρ τις ἀπὸ μέρους τοῦ σπερματικοῦ θείου λόγου τὸ συγγενὲς ὁρῶν καλῶς ἐφθέγξατο· οἱ δὲ τἀναντία ἑαυτοῖς ἐν κυριωτέροις

12. προσραίνετε Thirlbius; προσραίνεται AB.

20. Bücheleri coniecturam (f. pag. 43 n. 57) secutus sum. AB: εἰ δὲ καὶ νῖν τις ἦν.

36. ἑαυτοῖς de Otto. αὐτοῖς AB.

εἰρηκότες οὐκ ἐπιστήμην τὴν ἄποπτον καὶ γνῶσιν τὴν ἀνέλεγκτον φαίνονται ἐσχηκέναι. Ὅσα οὖν παρὰ πᾶσι καλῶς εἴρηται, ἡμῶν τῶν Χριστιανῶν ἐστι· τὸν γὰρ ἀπὸ ἀγεννήτου καὶ ἀῤῥήτου θεοῦ λόγον μετὰ τὸν θεὸν προσκυνοῦμεν καὶ ἀγαπῶμεν, ἐπειδὴ καὶ
5 δι' ἡμᾶς ἄνθρωπος γέγονεν, ὅπως καὶ τῶν παθῶν τῶν ἡμετέρων συμμέτοχος γενόμενος καὶ ἴασιν ποιήσηται. Οἱ γὰρ συγγραφεῖς πάντες διὰ τῆς ἐνούσης ἐμφύτου τοῦ λόγου σπορᾶς ἀμυδρῶς ἐδύναντο ὁρᾶν τὰ ὄντα. Ἕτερον γάρ ἐστι σπέρμα τινὸς καὶ μίμημα κατὰ δύναμιν δοθέν, καὶ ἕτερον αὐτὸ οὗ κατὰ χάριν τὴν
10 ἀπ' ἐκείνου ἡ μετουσία καὶ μίμησις γίνεται].

14 [Καὶ ὑμᾶς οὖν ἀξιοῦμεν ὑπογράψαντας τὸ ὑμῖν δοκοῦν προθεῖναι τουτὶ τὸ βιβλίδιον, ὅπως καὶ τοῖς ἄλλοις τὰ ἡμέτερα γνωσθῇ καὶ δύνωνται τῆς ψευδοδοξίας καὶ ἀγνοίας τῶν καλῶν ἀπαλλαγῆναι, οἳ παρὰ τὴν ἑαυτῶν αἰτίαν ὑπεύθυνοι ταῖς τιμω-
15 ρίαις γίνονται εἰς τὸ γνωσθῆναι τοῖς ἀνθρώποις ταῦτα, διὰ τὸ ἐν τῇ φύσει τῇ τῶν ἀνθρώπων εἶναι τὸ γνωριστικὸν καλοῦ καὶ αἰσχροῦ, καὶ διὰ τὸ ἡμῶν, οὓς οὐκ ἐπίστανται τοιαῦτα ὁποῖα λέγουσιν αἰσχρὰ πράττειν, καταψηφίζεσθαι, καὶ διὰ τὸ χαίρειν τοιαῦτα πράξασι θεοῖς καὶ ἔτι τῦν ἀπαιτοῦσι παρὰ ἀνθρώπων
20 τὰ ὅμοια, ὡς ἐκ τοῦ καὶ ἡμῖν, ὡς τοιαῦτα πράττουσι, θάνατον ἢ δεσμὰ ἢ ἄλλο τι τοιοῦτον προστιμᾶν ἑαυτοὺς κατακρίνειν, ὡς μὴ δέεσθαι ἄλλων δικαστῶν].

15 [Καὶ τοῦ ἐν τῷ ἐμῷ ἔθνει ἀσεβοῦς καὶ πλάνου Σιμωνιανοῦ διδάγματος κατεφρόνησα. Ἐὰν δὲ ὑμεῖς τοῦτο προγράψητε,
25 ἡμεῖς τοῖς πᾶσι φανερὸν ποιήσαιμεν, ἵνα εἰ δύναιντο μεταθῶνται· τούτου γε μόνου χάριν τούσδε τοὺς λόγους συνετάξαμεν]. Οὐκ ἔστι δὲ ἡμῶν τὰ διδάγματα κατὰ κρίσιν σώφρονα αἰσχρά, ἀλλὰ πάσης μὲν φιλοσοφίας ἀνθρωπείου ὑπέρτερα· εἰ δὲ μή, κἂν Σωταδείοις καὶ Φιλαινιδείοις καὶ ὀρχηστικοῖς καὶ Ἐπικουρείοις
30 καὶ τοῖς ἄλλοις τοῖς τοιούτοις ποιητικοῖς διδάγμασιν οὐχ ὅμοια,

---

1. ἄπωπτον AB.
15. διὰ τὸ Perionius. διὸ AB.
16. γνωριστὸν AB. γνωριστικὸν Sylb.
18. καταψηφιζομένους AB. Correxit Ashton.
20. ὡς om. AB, add. Thirlbius.
21. πρόστιμον AB; προστιμᾶν Thirlb.
23. καὶ . . . κατεφρόνησα suspecta habuit Perionius.
29. pro ὀρχηστικοῖς coniecit Leutschius et de Otto recepit Ἀρχεστρατείοις.

οἷς ἐντυγχάνειν πᾶσι, καὶ γενομένοις καὶ γεγραμμένοις, συγκεχώρηται. [Καὶ παυσόμεθα λοιπόν, ὅσον ἐφ' ἡμῖν ἦν πράξαντες, καὶ προσεπευξάμενοι τῆς ἀληθείας καταξιωθῆναι τοὺς πάντη πάντας ἀνθρώπους]. Εἴη οὖν καὶ ὑμᾶς ἀξίως εὐσεβείας καὶ φιλοσοφίας τὰ δίκαια ὑπὲρ ἑαυτῶν κρῖναι. 5

1. γενομένοις AB.; λεγομένοις de Otto.
4. ἡμᾶς AB.; ὑμᾶς Sylburg.

οἷς ἐντυγχάνειν πᾶσι, κ
χώρηται. [Καὶ παυσόμε
καὶ προσεπευξάμενοι τ
πάντας ἀνθρώπους]. Ε
φιλοσοφίας τὰ δίκαια ὑπ

1. γενομένοις AB.; λεγο
4. ἡμᾶς AB.; ὑμᾶς Sylb

TIFFEN Gray Scale
© The Tiffen Company, 2007